મહાત્મા ગાંધી

લેખક

અનુવાદક
ચંદ્રશંકર શુક્લ

મહાત્મા ગાંધી

*

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન

મહાત્મા ગાંધી

લેખક

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુકલ

પ્રકાશક

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ, લિમિટેડ.

૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨.

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।

એમના જેવાઓનો જન્મ જગતના અભ્યુદયને માટે હોય છે.

— કાલિદાસ

આવૃત્તિ ૧ લી

ગાંધી જયંતી, ૧૯૪૨

કિંમત દસ આના

પ્રસ્તાવના

૧૯૩૯ની ૨ જી અક્ટોબરે ગાંધીજીને સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થયાં એ પ્રસંગે તેમને એક અંગ્રેજી અભિનંદનગ્રંથ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને એનું સંપાદન કર્યું હતું, અને હિંદુસ્તાનનાં તેમજ પશ્ચિમનાં અનેક અગ્રેસર સ્ત્રીપુરુષોએ તેમાં ગાંધીજીના જીવન અને કાર્ય વિષે લેખો લખ્યા હતા. એમાં સર સર્વપલ્લીનો જે વિસ્તૃત પ્રાસ્તાવિક લેખ હતો તેનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાં આપેલો છે.

'કષ્ટસહન વાટે ક્રાંતિ' એ સર સર્વપલ્લીએ આજથી બાર વરસ પર આપેલા એક પ્રવચનનો અનુવાદ છે. ગાંધીજી વિષેના લેખની સાથે એ જોડ્યો છે કેમકે એમાં અહિંસાધર્મનું સરસ વિવરણ આપેલું છે. એમાં શબ્દ 'પ્રેમ' વાપરેલો છે. 'પ્રેમ' એ અહિંસાનું જ બીજું નામ છે. એ પ્રેમ કે અહિંસા નિષ્ક્રિય ને નિર્બળ નથી, પણ તેમાં મહાક્રાંતિ કરાવવાનું કેવું સામર્થ્ય રહેલું છે, અને ક્રાંતિના સાધન તરીકે તે હિંસા કરતાં કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ છે, તે આ પ્રવચનમાં બતાવેલું છે.

આ બંને નિબંધોનો અનુવાદ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે હું સર સર્વપલ્લીનો આભારી છું. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષેના તેમના વિચારોનો રસ ગુજરાતી વાચકવર્ગને લાગે તો જ્ઞાન, ગાંભીર્ય ને પ્રેરણાથી ભરેલાં તેમનાં બીજાં પણ અનેક લખાણો ગુજરાતીમાં ઉતારી શકાય.

આ નાનકડું પુસ્તક ગાંધીજીની ૭૩ મી જયંતીને પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરી શકાયું છે તેને સારુ આનંદ થાય છે.

મુંબઈ, તા. ૨૨–૯–૪૨ **ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ**

અનુક્રમણિકા

મહાત્મા ગાંધી

ધર્મવિચાર અને રાજનીતિ

મનુષ્યે તેના ઉત્પત્તિકાળથી આજ લગી કુદરત પર અનેક વિજયો મેળવ્યા છે, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત સિદ્ધિઓ મેળવી છે, દુનિયાને ખૂણે ખૂણે પહોંચી કૈંક સાહસો ને પરાક્રમો કર્યાં છે, અનેક સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને ભાંગ્યાં છે. પણ એ કંઈ એના આ ભૂતળ પરના ઇતિહાસની મોટામાં મોટી ઘટના નથી. મોટામાં મોટી ઘટના તો તેના આત્માએ સત્ય અને શિવ એવા પરમાત્માની અવિરત શોધ કરતાં કરતાં યુગે યુગે સાધેલો વિકાસ છે. આત્માના આ પરમ પુરુષાર્થમાં જેઓ ભાગ લે છે તેઓ માનવી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન પામે છે. કાળે જગતના સ્મરણપટ પરથી જેમ મનુષ્યમાત્રને ભૂસી નાખ્યાં છે તેમ તેણે દિગ્વિજય કરનાર મહાપરાક્રમી યોદ્ધાઓની કીર્તિને પણ ઝાંખી પાડી છે. પણ આત્મવિજય કરનાર મહર્ષિઓ ને સાધુસંતોની કીર્તિને તે લુપ્ત કરી શક્યો નથી કે ઝાંખી પાડી શક્યો નથી. ગાંધીજીની મહત્તા તેમની વીરતાભરી લડતોમાં છે તેના કરતાં વધારે તેમના સદાચારી,

તપોમય, ઈશ્વરપરાયણ જીવનમાં છે. જગતમાં આજે સંહારક શક્તિઓનું પ્રાબલ્ય જામતું દેખાય છે. એવે વખતે તેમણે, કેવળ વાણી દ્વારા જ નહીં પણ પ્રત્યક્ષ આચરણ અને પ્રયોગ દ્વારા, બતાવી આપ્યું છે કે આત્મામાં સર્જનની શક્તિ છે; તેનામાં માટીમાંથી માનવી પેદા કરવાનું સામર્થ્ય છે; મરવા પડેલાંમાં નવું ચેતન રેડવાનું બળ છે; અને ગમે તેવા સંહારક પશુબળનો સામનો આત્મબળ કરી શકે છે. આ તત્ત્વનું આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં ગાંધીજીની સાચી મહત્તા રહેલી છે.

૧. ધર્મમૂલક રાજનીતિ

હિંદી પ્રજામાં જે નવજાગૃતિ ને પુનરુત્થાન થવા પામ્યાં છે, ને જેણે એ પ્રજાની ગુલામીની જંજીરોને ઢીલી પાડી છે, તે જાગૃતિ ને ઉત્થાનના મુખ્ય પ્રેરક અને પ્રણેતા ગાંધીજી જ છે; એનો યશ બીજા કોઈના કરતાં વધારે તેમને છે. જગત ગાંધીજીને ભારતવર્ષના આવા રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે જ ઓળખે છે રાજકાજમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા રાજનીતિજ્ઞો ને મુત્સદ્દીઓ ધર્મને ઝાઝો લેખામાં લેતા હોય એવું જાણ્યામાં નથી. એમ થવાનું કારણ છે. તેઓ રાજનીતિના જે ખેલ ખેલે છે તેમાં તો એક પ્રજા પર બીજી પ્રજાનો રાજકીય અંકુશ, અને રંક તથા નિર્બળ મનુષ્યોનું આર્થિક શોષણ એ જ વસ્તુઓ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એ વસ્તુઓ ધર્મના આદર્શોથી સાવ વિરોધી ને વિસંગત છે. અને તેથી એ આદર્શો અનુસાર જ ચાલવાનો નિશ્ચય કરવો કે એ આદર્શોનો સીધો ને સાચો જ અર્થ કરવો એ પેલા મુત્સદ્દીઓને પોસાતું નથી. પણ ગાંધીજી ધર્મ અને રાજ્યપ્રકરણ વચ્ચે એવી ભિન્નતા માનતા નથી. તેઓ તો માને છે કે સમગ્ર જીવન એક અખંડ વસ્તુ છે; એમાં એકબીજાથી અસ્પૃષ્ટ ને અલિપ્ત એવા ખંડો કે ખાનાં નથી. તેઓ કહે છે:

"આવા વ્યાપક સત્યનારાયણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારુ જીવ-માત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની મારી પૂજા મને રાજ્યપ્રકરણમાં ખેંચી ગઈ છે. ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો, એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો."[૧]

વળી તેઓ કહે છે:

"મને આ પૃથ્વીના અશાશ્વત રાજ્યની કામના નથી. મારો પ્રયાસ તો ઈશ્વરના શાશ્વત ધામમાં પહોંચવાનો—એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો—છે. એ મોક્ષ સ્વદેશની ને જગતની અવિરત, અવિશ્રાંત સેવા કરવાથી જ મળી શકે એવું મારું માનવું છે. હું જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય—તન્મયતા—સાધવા ઈચ્છું છું. ગીતાની ભાષામાં કહું તો શત્રુ તેમજ મિત્ર બંને પ્રત્યે સમત્વની સ્થિતિ મારે મેળવવી છે. એટલે મારી સ્વદેશભક્તિ એ શાશ્વત મોક્ષ પ્રત્યેની મારી યાત્રામાં એક મજલરૂપ છે. એ પરથી સમજી શકાશે કે મારે માટે ધર્મ વિનાનું રાજ્યપ્રકરણ શક્ય જ નથી. રાજ્યપ્રકરણ ધર્મસાધનમાં મદદ કરનાર વસ્તુ છે. ધર્મશૂન્ય રાજ્યપ્રકરણ એ મૃત્યુના પાશ સમાન છે, કેમકે તે આત્માને હણે છે."[૨]

---

૧. આત્મકથા, પૃ. ૬૭૦.

૨. સરખાવો: "ઈશ્વરની સેવા એક જ રીતે થાય. ગરીબોની સેવા તે ઈશ્વરની છે. એક કીડીની સેવા કરી તે ઈશ્વરની છે... દુઃખીની સેવા કરવામાં ઇશ્વરની સેવા થાય છે......જીવવાનો હેતુ પોતાને ઓળખવો. આત્મતત્ત્વ—આત્મજ્ઞાન—જીવમાત્રની સાથે એટલે ઈશ્વરની સાથે ઐક્ય—તન્મયતા—સાધવાથી જ થાય. જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય સાધવું એટલે તેને દુઃખે જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખી થવું, તેના દુઃખનું નિવારણ કરવું." (ધર્મમંથન, પૃ. ૩૦૩–૪)

રાજકાજની રમતમાં મનુષ્યને ઝાઝી સફળતા નથી મળી. એનું કારણ એ છે કે એણે ધર્મ અને રાજકાજને એકબીજાથી અળગાં ને અલિપ્ત રાખ્યાં છે; અને એમ કરવા જતાં તે એમાંથી એકેનું હાર્દ સમજી શક્યો નથી. ગાંધીજી માનવી પ્રવૃત્તિથી ભિન્ન ને અલિપ્ત એવો ધર્મ માનતા નથી. હિન્દુસ્તાનની આજની સ્થિતિમાં તેમને સંજોગવશાત્ રાજકીય ક્રાંતિકાર બનવું પડ્યું છે, અને તેઓ જુલમને સાંખી લેવાની કે ગુલામીમાં મૂગે મોઢે પડ્યા રહેવાની ના પાડે છે ને દેશને તેમાંથી છોડવવા માગે છે એ સાચું. પણ કેટલાક જક્કી ક્રાંતિવાદીઓ પોતાની નવી સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચનાં રચતાં મનુષ્યની અતિવિકૃત ને અમાનુષી આકૃતિ પોતાની કલ્પનાને બળે ઘડી કાઢે છે; તેમનામાં ને ગાંધીજીમાં જમીન આસમાનનું અંતર છે. ગાંધીજી નથી કેવળ મુત્સદ્દી કે સુધારક; નથી કેવળ ફિલસૂફ કે નીતિપ્રચારક; પણ એ સર્વ અંશોના સંયોગથી રચાયેલું એક નરરત્ન છે. તેઓ મુખ્યત્વે ધર્મપરાયણ પુરુષ છે; મનુષ્યત્વના સર્વ ઉત્તમ ગુણો તેમનામાં વાસ કરે છે; અને તેમનામાં પોતાની મર્યાદાઓનું ભાન છે ને અખૂટ વિનોદવૃત્તિ છે તેને લીધે તેઓ માણસોનો પ્રેમ વિશેષપણે સંપાદન કરી શકે છે ને તેમનાં હૃદય જીતી શકે છે.

૨. ધર્મ એટલે પ્રભુમય જીવન

આપણે ઈશ્વરને વિષે ભલે ગમે તેવો મત ધરાવતા હોઈએ, પણ આપણે એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે ગાંધીજી ઈશ્વરને પરમ સત્ય ને જીવનનો પરમ આધાર માને છે. ઈશ્વરને તેઓ 'શ્વાસોચ્છ્વાસનો સ્વામી', 'નિમકનો દેનાર', ને 'દીવાદાંડી' ગણે છે. તેઓ કહે છે કે એ 'સર્વનો પેદા કરનાર' છે, ને 'એ ન હોય તો આપણે નથી'. આ ઈશ્વરશ્રદ્ધાએ એમનામાં નવું જ

વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે; અને એ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ, તેની ધગશ ને તેનો પ્રેમ આપણે સહુ જોઈએ ને અનુભવીએ છીએ. તેમને એવો અનુભવ થાય છે કે કંઈક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તેમની સમીપ છે; તે તેમને અસ્વસ્થ બનાવે છે, મૂંઝવે છે ને વિવશ કરી મૂકે છે. તેઓ અનુભવે છે કે એ તત્ત્વ તે સત્યસ્વરૂપ છે, અંતરતર છે; ને તેનાથી વધારે નિકટ કે પ્રિયતર બીજું કશું નથી.[1] અનેક વેળા જ્યારે તેમના મનમાં દુવિધા ઉત્પન્ન થાય છે ને તેઓ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી ત્યારે એ વસ્તુ ઈશ્વર પર છોડી દે છે; એની પાસે નિર્ણય માગે છે; ને કહે છે કે "એ નચવશે તેમ નાચીશ." ત્યારે શું ઈશ્વર આવીને એમને જવાબ દઈ જાય છે? હા અને ના. ના; કેમકે હૃદયમાંથી કે આકાશમાંથી કોઈ ગેબી વાણીના શબ્દ ગાંધીજીના કાનમાં સંભળાતા નથી. હા; કેમકે એમને લાગે છે કે જવાબ મળ્યો. પોતે પૂછેલા સવાલનો જવાબ મળતાં માણસને જેવી શાંતિ — તૃપ્તિ થાય તેવી તેમને થાય છે. એ જવાબ એટલો બુદ્ધિગ્રાહ્ય ને માણસની અક્કલ સ્વીકારી શકે એવો હોય છે કે તે જોઈને જ તેઓ માની લે છે કે એ તેમનું સ્વપ્નું કે ભ્રમણા નથી. તેઓ કહે છે: "એવી કોઈ અકળ અને ગૂઢ શક્તિ છે જે વિશ્વંભર છે, સર્વવ્યાપી છે. હું એને જોતો નથી પણ અનુભવું છું. આ અદૃષ્ટ શકિત અનુભવી શકાય છે, ને છતાં તેનો કશો પુરાવો આપી શકાતો નથી; કેમકે હું મારી ઈન્દ્રિયોથી જેનો અનુભવું કરું છું તે સર્વ વસ્તુઓના કરતાં આનું રૂપ કંઈક જુદું જ છે. તે બહારના પુરાવાથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી. પણ જેમણે અંતરમાં એ ઈશ્વરની હાજરી ખરેખર અનુભવી છે તેમનાં આચરણ ને ચારિત્ર બદલાઈ જાય છે; ને એ પરિવર્તન જ ઈશ્વરની

---

૧ સરખાવો : तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्माद् अन्तरतरं यदयमात्मा । — बृहदारण्यक उपनिषद्.

હસ્તીની સાક્ષી પૂરે છે. એવો પુરાવો સર્વ દેશના ને સર્વ યુગના પેગંબરો ને ઋષિમુનિઓના અનુભવોમાંથી મળી આવે છે. એ પુરાવો ન માનવો એ પોતાની જ હસ્તી નાકબૂલ રાખવા જેવું છે." વળી: "એ વસ્તુ કદી દલીલનો વિષય બની શકતી નથી. તમે મને એ વાત દલીલ વડે બીજાઓને ગળે ઉતારવાનું કહો તો મારે હાર જ કબૂલ કરવી રહી. પણ હું તમને એટલું કહી શકું છું કે તમે ને હું આ ઓરડામાં બેઠેલા છીએ એ હકીકતની મને જેટલી ખાતરી છે તેના કરતાં વધારે ખાતરી મને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની છે. હું એમ પણ કહી શકું છું કે હું હવા ને પાણી વિના કદાચ જીવી શકું, પણ ઈશ્વર વિના નહીં જીવી શકું. તમે મારી આંખો ફોડી નાંખો, તેથી હું મરવાનો નથી. મારું નાક ઉડાવી દો, તેથીયે મરવાનો નથી. પણ તમે ઈશ્વર વિષેની મારી શ્રદ્ધાને સુરંગ લગાડીને ઉડાવી દો તો હું મૂઓ સમજજો." વળી કહે છે: "જે ક્રિયા મારામાં ચાલે છે તે અંતર્યામીની છે એમ કહી શકાય કે નહીં એ હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી જાણતો. પણ ઘણાં વર્ષોથી જે પ્રમાણે મેં મારાં મોટામાં મોટાં કહેવાયાં છે તે અને નાનામાં નાનાં ગણાય તે કાર્યો કર્યાં છે, તે તપાસતાં તે અંતર્યામીનાં પ્રેરાયેલાં થયાં છે એમ કહેવું મને અઘટિત નથી લાગ્યું. અંતર્યામીને મેં જોયો નથી, જાણ્યો નથી. જગતની ઈશ્વર વિષેની શ્રદ્ધાને મેં મારી કરી લીધી છે. એ શ્રદ્ધા કોઈ રીતે ભૂંસી શકાય એવી નથી, તેથી તેને શ્રદ્ધારૂપે ઓળખતો મટી અનુભવરૂપે જ હું ઓળખું છું."[1]

હિંદુસ્તાનના અનેક ઋષિઓ ને સંતો કહી ગયા છે તેમ ગાંધીજી પણ કહે છે કે એકવાર આપણે સ્થૂલ દેહના બંધનમાંથી

---

૧. આત્મકથા, પૃ. ૩૭૯

નીકળીને ચડતા ચડતા આત્માની વિમુક્તિ સુધી પહોંચ્યા કે પછી શિખર પરથી નજરે પડતું દૃશ્ય તો સર્વને એક જ પ્રકારનું દેખાય છે. આપણે તળેટીએ જ્યાં હોઈએ ત્યાંથી પહાડ પર જુદે જુદે રસ્તે થઈને ચડવાનું હોય છે ખરું; પણ આપણ સર્વનું ધ્યેય તો નગાધિરાજના એક જ શિખર પર પહોંચવાનું હોય છે. ગાંધીજી કહે છે: "ઇસ્લામનો અલ્લા, ખ્રિસ્તીઓનો ગૉડ, અને હિંદુઓનો ઈશ્વર એક જ છે. જેમ હિંદુધર્મમાં ઈશ્વરનાં અનેક નામ છે તેમ અલ્લાનાં અનેક નામ ઈસ્લામમાં પણ છે. એ નામો પૃથક્ વ્યક્તિત્વ નથી સૂચવતાં, પણ ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનાં સૂચક છે. ઈશ્વર તો નિર્ગુણ, નિરાકાર, અવર્ણનીય, અપ્રમેય છે; છતાં અલ્પ માનવીએ તેનામાં ગુણોનું આરોપણ કરીને પોતાની લૂલીપાંગળી ભાષામાં તેનું વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ ઈશ્વરને વિષે જીવતીજાગતી શ્રદ્ધા એટલે સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમાન આદર. તમારો ધર્મ અન્ય ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, ને બીજા લોકો સ્વધર્મ છોડી તમારા ધર્મમાં આવે એવી ઈચ્છા સેવવાનો તમને અધિકાર છે, એમ તમે માનો તો એ અસહિષ્ણુતાની પરિસીમા થઈ, અને અસહિષ્ણુતા એ એક પ્રકારની હિંસા જ છે."

બીજા ધર્મો પ્રત્યે ગાંધીજી સહિષ્ણુતા નથી ધરાવતા; સમભાવ અને આદર રાખે છે.[1] સહિષ્ણુતામાં એક પ્રકારની ઉદાસીનતાનો ભાવ છે; સમભાવમાં જે ઉમળકો હોય છે તે

---

૧. આ બે વૃત્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતાં ગાંધીજીએ એક જગાએ કહ્યું છે: "સહિષ્ણુતા અંગ્રેજી શબ્દ 'ટૉલરેશન' નો અનુવાદ છે. એ મને ગમ્યો ન હતો પણ બીજું નામ સૂઝતું ન હતું. બીજા ધર્મોને સહન કરવામાં તેની ઊણપ માની લેવામાં આવે છે. અહિંસા આપણને બીજા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ શીખવે છે. સહિષ્ણુતા અહિંસાદૃષ્ટિએ પૂરતી નથી. બીજા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવાના મૂળમાં પોતાના ધર્મની અપૂર્ણતાનો સ્વીકાર આવી જ જાય છે. અને સત્યની આરાધના,

સહિષ્ણુતામાં નથી હોતો. ઈસુ ખ્રિસ્તનું જીવન અને કાર્ય અહિંસાના સિદ્ધાંતનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ હતું, એમ સ્વીકારતાં તેઓ કહે છે: “ મારા જીવન પર ઊંડી અસર પાડનાર અનેકમાંના એક મહાન ધર્મોપદેશક તરીકે ઈસુ મારા હૃદયમંદિરમાં વિરાજે છે.” તેઓ મહમદ પેગંબરનાં સચ્ચારિત્ર, અડગ ઈશ્વરનિષ્ઠા, અને કાર્ય-કુશળતાને વિષે માન અને આદર ધરાવે છે; હઝરત અલીનાં કરુણા ને કષ્ટસહનની હમેશાં સ્તુતિ કરે છે. ઈશ્વરની સર્વોપરી સત્તા વિષે જ્વલંત શ્રદ્ધા, જીવનની કડક સાદાઈ, મનુષ્યો પ્રત્યે ભ્રાતૃત્વની ઉત્કટ ભાવના, અને ગરીબો પ્રત્યે સમતા ને સેવાભાવ — એ મહાસત્યો પર ઈસ્લામે વિશેષ ભાર દીધેલો છે. એ સત્યો સર્વ ધર્મોના મૂળમાં હોવાં જોઈએ, અને હોય છે, એમ ગાંધીજી માને છે. પણ તેમના જીવનને દોરનારી ને તેનું નિયમન કરનારી શક્તિ તો હિંદુધર્મ જ છે. હિંદુધર્મની સત્યની કલ્પના, આત્મદર્શનની ઝંખના, વિશાળ ઉદારતા, ને તેણે ઉપદેશેલી જીવમાત્રની એકતા વગેરે તત્ત્વોને તેમણે અનેકવાર હિંદુધર્મની વિશેષતારૂપે ગણાવ્યાં છે; ને કહ્યું છે કે “ હું હિંદુધર્મને મારા પ્રાણથી પણ અધિક વસ્તુ ગણું છું.”

પણ આ બધા ધર્મો સાધનમાત્ર છે; સાધ્ય તો એ સર્વમાં ઓતપ્રોત છતાં સર્વથી પર એવો મહાધર્મ છે. ગાંધીજી કહે છે:

અહિંસાની કસોટી એ જ શીખવે......આમ સમભાવ રાખીએ, એટલે બીજા ધર્મોમાં જે કંઈ ગ્રાહ્ય લાગે તેને પોતાના ધર્મમાં સ્થાન આપતાં સંકોચ ન થાય, એટલું જ નહીં પણ એમ કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય.” (મંગળપ્રભાત, પૃ. ૫૯)

“ હું તો માનું છું કે જગતના સર્વ મહાધર્મો મૂળે સમાન છે. આપણને આપણા ધર્મ વિષે જેટલો સ્વાભાવિક આદર હોય તેટલો જ બીજા ધર્મો વિષે હોવો જોઇએ. પરસ્પર સહિષ્ણુતા નહીં, પણ સમાન આદર.” (હરિજનબંધુ: ૨૯-૧૧-૩૬)

"આ મહાધર્મનો અર્થ હું શું કરું છું એ સમજાવું. હિંદુધર્મનું મારે મન બીજા સર્વ ધર્મોના કરતાં વધારે મૂલ્ય છે; તેને વિષે મને અપાર મમતા છે; છતાં હિંદુધર્મ તે આ મહાધર્મ નથી. તે તો હિંદુધર્મથી પણ પર અને ઉચ્ચતર છે. તે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ ધરમૂળથી પલટો કરાવે છે; અંતરમાં વિરાજતા આત્માની સાથે મનુષ્યનું અતૂટ અનુસંધાન કરાવે છે; અને નિરંતર હૃદયનો મેલ ધોઈ તેને શુદ્ધ કરે છે. એ મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ છે. તે પોતાની સોળે કળાએ પ્રગટ થવા માટે ગમે તેટલા ભોગ આપતાં અચકાતું નથી; અને જ્યાં લગી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખે નહીં, પોતાના સરજનહારને પ્રીછે નહીં, અને એ સરજનહારની ને પોતાની વચ્ચે રહેલાં ઐક્ય ને તાદાત્મ્યનો સાક્ષાત્કાર કરે નહીં ત્યાં સુધી એ તત્ત્વ આત્માને સાવ બેચેન રાખે છે ને જંપીને બેસવા દેતું નથી."

તેઓ કહે છે: "સત્યથી ભિન્ન કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સારુ અહિંસા એ જ એક માર્ગ છે. આત્મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની સાથે ઐકય ન જ સધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના અહિંસાધર્મનું પાલન સર્વથા અસંભવિત છે. અશુદ્ધાત્મા પરમાત્માનાં દર્શન કરવા અસમર્થ છે." હૃદયને શુદ્ધ કરવા માટે, રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવા માટે, મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવા માટે, ભય અને અહંકારમાંથી છૂટવા માટે આપણે વિષયવાસનાઓ પર, તથા ચંચળ ને અસ્થિર મનના તરંગો પર અંકુશ રાખવાની શકિત મેળવવી જોઈએ. અભ્યાસ, વૈરાગ્ય, સતત જાગૃતિ, અવિરત પુરુષાર્થ, કઠણ જીવન, અને તપસ્યા એ માટેનાં સાધનો છે. કષ્ટસહન આપણા આત્માને પખાળીને શુદ્ધ કરે છે. આપણાં પુરાણમાં અમૃતમંથનની કથા આપેલી છે તેમાં કહ્યું છે કે સમુદ્રને વલોવતાં વલોવતાં જ્યારે હળાહળ ઝેર

નીકળ્યું ત્યારે તે પીવાને કોઈ તૈયાર ન થયું; પણ કરુણાના સાગર એવા મહાદેવે એ વિષ પીધું ને તેઓ નીલકંઠ બન્યા. ખ્રિસ્તી કથા અનુસાર ઈશ્વરે માનવજાતિને ઉગારવા માટે પોતાના પુત્રનું બલિદાન અપાવા દીધું. આ કથાનકો ભલે કેવળ કવિકલ્પના હોય. પણ જો એ વાટે માનવી હૃદયમાં રહેલી ઊંડી ઊંડી વૃત્તિઓ પ્રગટ ન થતી હોત તો એ કથાઓ રચાત જ શા માટે? માણસમાં જેટલો પ્રેમ વધારે તેટલું વધારે કષ્ટ તેણે સહેવું રહ્યું. અનંત પ્રેમ એટલે અનંત કષ્ટસહન. "જે જીવનને બચાવવા ઇચ્છે તેણે જીવનને હોમ્યે છૂટકો." એટલે જ પ્રેમપંથને 'પાવકની જ્વાળા' કહ્યો છે. આપણે આ જગતમાં ઈશ્વરનું સોંપેલું કાર્ય કરીએ છીએ. તેની ધારણાઓનો અમલ કરવામાં આપણાં જીવતર વાપરવાં એવી આજ્ઞા એણે આપણને આપેલી છે. આપણે જો એ આજ્ઞાનો અનાદર કરીએ, અને આપણાં જીવતરને વાપરી ઘસી નાંખવાને બદલે તેને સાચવીને બેસી રહેવા માગીએ, તો આપણે આપણા આત્માને દગો દઈએ, આપણા સાચા સ્વભાવને બેવફા નીવડીએ, અને જે જીવતરને સાચવવા માગતા હતા તેને જ ગુમાવી બેસીએ; ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો આત્માનો ઘાત કરનાર બનીએ. આપણે નજર પહોંચે તેટલે લગી ચાલવાની શક્તિ મેળવવી હોય, જગતમાં ગમે તેટલે દૂરને ખૂણેથી દુઃખી માનવીની ધા પડે તે સાંભળીને મદદ કરવા દોડવું હોય, તો સંસારની તૃષ્ણાઓ, કીર્તિ, સંપત્તિ, ધનવૈભવ, ને ઈન્દ્રિયોના ભોગવિલાસને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. નિર્ધન અને બહિષ્કૃતની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું હોય તો તેના જેટલા નિર્ધન બનવું જોઈએ ને તેના જેવી બહિષ્કૃત સ્થિતિ સ્વેચ્છાએ ભોગવવી જોઈએ. નિંદા-સ્તુતિ વિષે પરવા રાખ્યા વિના સત્ય બોલવાની ને આચરવાની સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય, મનુષ્યમાત્રને વિષે પ્રેમ અને ક્ષમાભાવ

ધરાવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો મનમાં અનાસક્તિની ભાવના કેળવવી જોઈએ. જે મુક્તાત્માઓ જગતમાં એક તરણાના પણ માલિક બન્યા વિના આખા જગતને ભોગવે છે, જેમણે તજીને ભોગવવાની કળા જાણી લીધી છે, તેઓ જ આવી સ્વતંત્રતા અનુભવે છે, આવા સ્વૈરવિહારનો આનંદ માણી શકે છે. આ વિષયમાં ગાંધીજી સંન્યાસીના મહાન આદર્શને અનુસરે છે. સંન્યાસી અનિકેત ને અકિંચન હોય છે; તેને નથી રહેવાનું ચોકસ ઠેકાણું હોતું; નથી આજીવિકાનું સ્થાયી સાધન હોતું.

પણ આવા યતિધર્મના સર્વ નિયમો કેવળ સંન્યાસીઓ પૂરતા ન રાખતાં સમગ્ર માનવજાતિને તેનું પાલન કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે કંઈક અતિશયતા આવી જાય છે. દાખલા તરીકે, વિવાહિત જીવનમાં સંયમ સર્વને માટે આવશ્યક છે; પણ અવિવાહિત બ્રહ્મચારીનું જીવન તો બહુ જ થોડા લોકો ગાળી શકે. સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ એ કેવળ શરીરસુખ નથી, કેવળ વિષયવાસનાની તૃપ્તિ નથી; તે તો પ્રેમ પ્રગટ કરવાનું ને જીવનનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન રાખવાનું સાધન છે. તેનાથી જો બીજાઓને હાનિ થાય કે માણસના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અંતરાય આવે તો તે દુષ્કર્મ બની જાય ખરું; પણ એ કાર્યમાંથી આ બેમાંથી એક પણ પરિણામ નીપજવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. જે કાર્ય વડે આપણે જન્મ પામીએ છીએ, જે પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે, અને જેના વડે માનવકુળનો પ્રવાહ અવ્યાહત ચાલે છે તે કાર્યમાં શરમ કે પાપ નથી. પણ જ્યારે આધ્યાત્મિક જીવનના નિષ્ણાતો બ્રહ્મચર્યનો આગ્રહ રાખે છે ત્યારે તેમની માગણીનો આશય એ હોય છે કે વિષયવાસના આપણા મનની એકાગ્રતાનો નાશ ન કરે એટલી કાળજી આપણે રાખવી જોઈએ.

ગાંધીજીએ સંયમની સાધના પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવામાં પ્રયત્નની કચાશ જરાયે રહેવા દીધી નથી. અને જેઓ તેમને ઓળખે છે તેઓ કબૂલ કરશે કે નીચેનાં વચનોમાં તેમણે પોતાને વિષે જે કહ્યું છે તે સાવ સાચું છે. તેઓ કહે છે: "મેં સગાં અને પરાયાં, દેશી અને પરદેશી, ગોરા અને કાળા, હિંદુ અને મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી કે યહૂદી વચ્ચે ભેદ નથી જાણ્યો. મારું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી જ નથી શક્યું એમ કહી શકું છું." વળી કહે છે: "આ વસ્તુને મારે વિષે હું ગુણ નથી માનતો, કેમકે જેમ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાદિ યમોને કેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યાનું ને તે પ્રયત્ન હજુ ચાલુ હોવાનું મને પૂર્ણ ભાન છે, તેમ આવો અભેદ કેળવવાનો મેં ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હોય એવો મને ખ્યાલ નથી."[૧]

જેમનું હૃદય વિશુદ્ધ છે તેઓ જ ઈશ્વરને વિષે તેમજ મનુષ્યને વિષે પ્રેમ ને અનુરાગ રાખી શકે છે. સહનશીલ પ્રેમ એ આત્માનો ચમત્કાર છે. એની શકિત એવી છે કે આપણે બીજાનાં દુષ્કર્મોનો બોજો આપણે માથે ઉઠાવીએ છીએ છતાં આપણને એ બોજો હળવો ફૂલ જેવો લાગે છે; અને એમાં જેવાં ઊંડાં ને સાચાં સુખ ને સંતોષ મળે છે તેવાં નર્યા સ્વાર્થી ભોગ-વિલાસમાંથી નથી મળતાં. એવી ક્ષણોમાં આપણે સમજીએ છીએ કે આપણે બીજા કોઈને ક્ષણવારનું સુખ આપી શકયા છીએ એ ભાનમાં જે લહેજત આવે છે તે જગતની બીજી કોઈ ચીજમાં નથી આવતી; આપણે બીજા કોઈના દુ:ખમાં ભાગ પડાવ્યો એ ભાનમાંથી જે રસ આપણે લૂંટી શકીએ છીએ તેવો રસ દુનિયામાં બીજા કશામાંથી નથી મળતો. જેમાં ઉપકાર કર્યાનો લવલેશ

૧. આત્મકથા, પૃ. ૩૭૫.

ભાવ ન હોય, ને જેમાંથી ગર્વમાત્ર — સત્કર્મ કર્યાનો ગર્વ પણ — ધોવાઈ જઈને કાંચન સમી સ્વચ્છતા આવી હોય, એવી કરુણા એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધાર્મિક વૃત્તિ છે.

૩. માનવસેવાની ભાવના

આમાંથી એટલું ફલિત થાય છે કે સાચી આધ્યાત્મિકતા સંસારનો ત્યાગ કરવામાં નથી; પણ સંસારમાં રહી, જીવમાત્રને વિષે પ્રેમ રાખીને કામ કરવામાં રહેલી છે. **यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद् विजानतः** —એવી અવસ્થામાં ભૂતમાત્ર જ્ઞાની પુરુષને મન આત્મવત્ બની જાય છે. અન્ય જીવો પર પોતાના જેવો જ — **आत्मैव** —પ્રેમ રાખવો જોઈએ. આવા આત્મૌપમ્ય વિના ચાલી જ ન શકે. મનુષ્યમાત્રને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ, ને તે સર્વની વચ્ચે દરજ્જાની સમાનતા હોવી જોઈએ. એ સિદ્ધાંત જો સ્વીકારાય તો જગતમાં સ્વતંત્ર મનુષ્યોનો વિશ્વવ્યાપી બંધુસમાજ સ્થપાય. અને એ સિદ્ધાંત સ્વીકારનારાઓનું એ કર્તવ્ય થઈ પડે કે તેમણે જાતિ અને ધર્મની, સંપત્તિ અને સત્તાની, વર્ગ અને રાષ્ટ્રની કૃત્રિમ દીવાલોને તોડી પાડવી. જો કોઈ પણ સમૂહ કે રાષ્ટ્ર બીજાને ભોગે—દાખલા તરીકે જર્મનો ઝેક પ્રજાને ભોગે, જમીનદારો ખેડૂતોને ભોગે, મૂડીદારો મજૂરોને ભોગે—પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મથે તો તેમાં લોકશાસનનો ઘાત થાય; અને એ અન્યાયનો બચાવ કેવળ શસ્ત્રબળ વડે જ થઈ શકે. એવી સ્થિતિમાં પીડક વર્ગને પોતાના હાથમાં આવેલી સત્તા ને માલમતા લૂંટાઈ જવાનો ડર રહે છે; અને પીડિત વર્ગો તેમનો પુણ્યપ્રકોપ મનમાં દબાવીને સંઘરી રાખે છે. આ સ્થિતિ અસ્વાભાવિક છે, ને તેનો અંત કેવળ ન્યાય જ લાવી શકે. ન્યાય એટલે મનુષ્યમાત્રના સમાન હકનો સ્વીકાર. આટલાં સૈકાં થયાં આખા જગતના એક ભ્રાતૃસંઘની દિશામાં માનવજાતિની

સફર ચાલી રહેલી છે. માનવસમાજમાં અનેક વિકૃતિઓ ને જુલમો નિરંતર પેદા થયા કરતાં; તે સામાન્ય માણસને પરાણે રોકી રાખતાં ને આગળ વધવા દેતાં નહોતાં. તેની સામે એ માણસે અનેકવાર બળવા કર્યા છે. તેને લીધે જગતના જુદાજુદા ભાગમાં અનેકવાર પ્રગતિનાં મોજાં આવેલાં દેખાયાં છે; માણસોનાં મનમાં ન્યાય, સમાનતા, ને શોષણમાંથી મુક્તિ મેળવવાની ભાવનાઓ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં જાગતી ગઈ છે; અને તેઓ નવી નવી માગણીઓ કરવા લાગ્યા છે. સ્વાતંત્ર્યભાવનાની પ્રગતિ માનવી ઇતિહાસના અર્કરૂપ છે.

આપણે અસાધારણ—અપવાદરૂપ ઘટનાઓને અવળાં ચશ્માં ચડાવીને જોઈએ છીએ તેથી તે ખરેખર હોય તેના કરતાં મોટી દેખાય છે; ને આપણને તેનું મહત્ત્વ વધારેપડતું આંકવાનું મન થાય છે. એક વાત આપણે પૂરતી સમજ્યા નથી. આજના જમાનામાં પ્રગતિના કાંટા પાછળ પડેલા દેખાય છે, પ્રગતિના માર્ગમાં આડે મોટી દીવાલ ઊભેલી દેખાય છે, અને મહાવિપત્તિની નોબતો વાગી રહી છે, એ ખરું; પણ તેથી આપણે હતાશ થવાની કે હિંમત હારી બેસવાની જરૂર નથી. આ ઘટનાઓનો વિચાર કરતી વેળાએ સાથેસાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સેંકડો વરસ થયાં માનવસમાજનો પ્રવાહ સામાન્ય રીતે કઈ દિશામાં ચાલ્યો છે. માનવજાતિએ અટક્યા, થાક્યા કે હાર્યા વિના જે પુરુષાર્થ ચાલુ રાખ્યો છે તેનું જો આપણે તટસ્થભાવે દર્શન કરી શકીએ તો આપણે છક થઈ જઈએ ને આપણી હૃદયવીણાના તાર ઝણઝણી ઊઠે. એ દૃષ્ટિએ જગતના ઇતિહાસનું ચલચ્ચિત્ર નિહાળતાં આપણને શું દેખાય છે? દાસત્વમાં પડેલા દૂબળાઓ ધણિયામાની બેડીમાંથી છૂટી રહ્યા છે; ધર્મના નવમતવાદીઓને

જીવતા બાળવાની પ્રથા નીકળી ગઈ છે; ઉમરાવો સ્વેચ્છાએ પોતાના ખાસ અધિકારોનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે; ગુલામો પશુસમાન જીવનમાંથી મુક્તિ પામે છે; ધનિકો તેમની સંપત્તિની વાત કરતાં શરમાય છે ને ક્ષમા માગે છે; લડાકુ સામ્રાજ્યો શાંતિની આવશ્યકતાનો પોકાર જાહેરમાં ને ઉચ્ચ સ્વરે કરે છે; અને આખી માનવજાતિનું પણ ઐકય સાધવાનાં સ્વપ્નાં સેવાઈ રહ્યાં છે. હા, આજે પણ જગતમાં સત્તાધીશોનો લોભ, ધૂર્તોનો મત્સર, પાખંડીઓનાં જૂઠાણાં, અને ગર્વિષ્ઠ કોમીવાદ તથા સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય જોવા મળે છે ખરાં. છતાં, લોકશાસનની મહાન પ્રણાલિકાનું જે મોજું આખા જગતમાં ફરી વળેલું છે તે પણ જો આપણને સાથેસાથે ન દેખાય, તો આપણે છતી આંખે આંધળા જ ગણાઈએ. કેટલાયે માણસો અવિશ્રાંત પ્રયાસ કરીને એવું જગત રચવા મથી રહ્યા છે જેમાં ગરીબમાં ગરીબ માણસોને પણ પૂરતો આહાર મળે; ઘરમાં હવા અજવાળું ને સૂર્યપ્રકાશ મળે; અને તેમનાં જીવનમાં આશા, ગૌરવ ને સૌંદર્યનો કંઈક સંચાર થાય. ગાંધીજી માનવજાતિના એવા એક પ્રથમ પંક્તિના સેવક છે. માથે અત્યારે જ દુઃખોની ઝડી વરસી રહી છે; તે વખતે, ભવિષ્યમાં લાંબે કાળે કયારેક સુખ મળશે એવી આશા સેવવામાં તેમને ચેન પડતું નથી, ને તેઓ નિરાંત વાળીને બેસી શકતા નથી. બીજા અડગ શ્રદ્ધાવાળા માણસોને તેઓ પોતાના સાથમાં લે છે; અને વર્તમાન દુઃખોના નિવારણ માટે ને ભાવિ સંકટોને રોકવા માટે બને તેટલા સીધા ઉપાય યોજે છે. લોકશાસન એ તેમને મન શબ્દોની બાજી નથી. જગતમાં લોકશાસન ખરેખાત ચાલવું જોઈએ, ને રંકમાં રંક માણસની પણ રક્ષા થવી જોઈએ ને તેને ન્યાય મળવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે. દરિદ્રનારાયણ પ્રત્યેનો તેમનો આ પ્રેમ આપણે જાણીએ, તો તેમની દક્ષિણ આફ્રિકાની તેમજ હિંદમાંની

સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું રહસ્ય સમજવાની ચાવી આપણને મળી જાય છે.

જર્મનીમાં નાઝી લોકોએ યહૂદીઓ પર જે જુલમો કર્યા છે તેનાથી આખી સુધરેલી દુનિયા અતિશય ખળભળી ઊઠી છે; અને ઉદાર મતવાળા મુત્સદ્દીઓએ જાતિદ્વેષના આવા ઉછાળા વિષે ગંભીરપણે ખેદ અને અણગમો પ્રગટ કર્યા છે. પણ વિચિત્ર અને ચોંકાવનારી વાત તો એ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વસાહતો અને અમેરિકા જેવા લોકશાસનવાળા દેશોમાં ઘણી જાતિઓની ઉપર તેમનાં ભિન્ન રૂપરંગને કારણે અનેક રાજકીય ને સામાજિક પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવેલા છે. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયા ત્યાં જોયું કે હિન્દીઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર નાગરિકો કહેવાય છે ખરા, પણ અહીં તો તેમને હડધૂત કરવામાં આવે છે, તેમના પ્રત્યે તિરસ્કારનું વર્તન ચાલે છે, અનેક સ્થળોએ તેમને પ્રવેશની મનાઈ છે, અને ગોરાઓ પર નથી એવા અનેક પ્રતિબંધો હિન્દીઓ પર મૂકેલા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘ અને સરકાર બંને યુરોપ બહારની પ્રજાઓને હકોની સમાનતા આપતાં નથી, ને તેમને ગોરા યુરોપિયનોથી સર્વ વિષયમાં હલકા ગણે છે. એ જુલમી પ્રતિબંધો સામે વિરોધ દર્શાવવા ને તે પાછા ખેંચી લેવડાવવા માટે ગાંધીજીએ સામુદાયિક સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરી. તેમની માગણી એ હતી કે મનુષ્યમાત્રની સમાનતાનો સિદ્ધાંત કબૂલ રખાવો જોઈએ; અને લોહી તથા રંગને ધોરણે પાડેલા કૃત્રિમ ભેદ બુદ્ધિ ન સ્વીકારી શકે એવા તથા અનીતિમય હોઈ તે દૂર થવા જોઈએ. હિન્દી કોમને ખરેખર કેટલી હાડમારી ભોગવવી પડે છે એનું ભાન તેમણે કોમને કરાવ્યું; અને તેનામાં પોતાનાં ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા ને સ્વમાનની ભાવના પેદા કરી. એમનો પ્રયાસ એકલા હિન્દીઓનું જ હિત સાધવાનો ન હતો. આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને ભલે ચૂસવામાં

આવે એની પરવા નથી, પણ હિન્દીઓ પ્રત્યે તો તેમની પુરાણી સભ્યતાને કારણે સારું વર્તન થવું જોઈએ, એવું તેમણે કદી કહ્યું નહીં. સત્યાગ્રહની લાંબી લડતને પરિણામે હિન્દીઓ સામે ભેદ-ભાવ પ્રગટ કરનારા કાયદામાંથી જે વિશેષ ભૂંડા ને બેહૂદા હતા તે તો રદ થયા. છતાં આજે પણ હિન્દીઓ પર અનેક અપમાન-કારક પ્રતિબંધો મુકાયેલા છે. એ પ્રતિબંધોને હિન્દીઓ વશ થાય છે એ તેમને ઝાંખપ લગાડનારું છે. જે સરકારે તે પ્રતિબંધો મૂક્યા છે તેની પ્રતિષ્ઠામાં પણ એથી વધારો નથી થતો.

હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજીની ઇચ્છા એવું કામ કરવાની હતી કે જેથી દેશમાંથી કુસંપ અને વિખવાદ નીકળી જાય; જનસમૂહને સ્વાશ્રયની તાલીમ મળે; સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરે ને તેઓ રાજ-કીય, આર્થિક ને સામાજિક ક્ષેત્રમાં પુરુષના જેટલું જ ઊંચું પદ પ્રાપ્ત કરે; જે ધાર્મિક દ્વેષો રાષ્ટ્રને છિન્નભિન્ન કરી રહ્યા છે તે દૂર થાય; અને હિંદુધર્મમાંથી અસ્પૃશ્યતાનું સામાજિક કલંક ધોવાઈ જાય. હિંદુધર્મ પરનો આ ડાઘ ભૂંસવાના કામમાં તેમણે જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તે માનવજાતિની પ્રગતિમાં એમણે આપેલો એક મોટામાં મોટો ફાળો ગણાશે. જ્યાં લગી અસ્પૃશ્યોનો વર્ગ રહે ત્યાં લગી તેઓ એ વર્ગના ગણાવા માગે છે: “મારી પ્રાર્થના આ છે: મને મોક્ષ જ પ્રિય છે. મારો બધો પ્રયાસ આ જ જન્મારે મોક્ષ મેળવવાનો છે. છતાં જો હું મારો મનોરથ આ જન્મે ન સાધી શકું ને આપણે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હજુયે મુક્ત ન થયા હોઈએ તો હું પ્રભુ પાસે બીજો જન્મ હરિજનને ઘેર ઇચ્છું કે જેથી હું તેમનાં દુઃખોનો પૂરો અનુભવ કરું ને તે ઓછાં કરવા ભારે તપશ્ચર્યા કરું.” એક તરફથી એમ કહેવું કે અમે અદૃષ્ટ ઈશ્વરને ચાહીએ છીએ; અને બીજી તરફથી એ જ ઈશ્વરે જેમને સરજ્યાં છે ને જેમને ચેતન આપ્યું છે એવાં મનુષ્યો પ્રત્યે

ક્રૂરતાથી વર્તવું; એ બે વસ્તુઓ એકબીજાની છેક જ વિરોધી છે. ગાંધીજી પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવવામાં ગર્વ લે છે ખરા; પણ જાતિભેદની કડકાઈ ને તેના પ્રતિબંધો, અસ્પૃશ્યતાનું કલંક, મંદિરોમાં ચાલતો દુરાચાર, અને ગાય તથા ઈતર પશુસૃષ્ટિ પ્રત્યે થતી ક્રૂરતા પર એમના જેટલા કડક ટીકાના પ્રહારો બીજા કોઈએ કર્યા નથી. તેઓ કહે છે: "હું ઠેઠનો સુધારક છું. છતાં સુધારાના ઉત્સાહમાં હું હિંદુધર્મના કોઈ પણ આવશ્યક અંગનો ત્યાગ કરવા તૈયાર નથી."

આજે તેઓ દેશી રાજાઓની જહાંગીરીનો વિરોધ કરી રહ્યા છે તેના મૂળમાં એ રાજાઓની કરોડોની પ્રજાઓ વિષેનો તેમનો પ્રેમ જ રહેલો છે. ઉદારમાં ઉદાર નિરીક્ષક પણ એમ ન કહી શકે કે દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ સાવ સંતોષકારક છે. કલકત્તાનું દૈનિક 'સ્ટેટ્સમૅન' તો અંગ્રેજોનું છાપું છે; તેના એક અગ્રલેખમાંથી થોડાંક વાક્યો અહીં ઉતારવા જેવાં છે:

"ઘણાં રાજ્યોમાં ભયાનક સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આમ કહેવામાં વ્યક્તિઓ સામે ટીકા નથી; ટીકા મનુષ્યસ્વભાવ સામે છે. સારા તેમજ નઠારા જમીનદારોને માથે કાયદાનો કોઈ જાતનો અંકુશ નથી. તેમના હાથમાં માણસોને જિવાડવા ને મારવાની સત્તા છે. તેઓ જો લોભી, વિષયી કે ઘાતકી હોય તો તેમનાં લોભ કે વિષયવાસના કે ઘાતકીપણાને કંઈ જ વિઘ્ન કે અંતરાય નડે એમ નથી. આવા નાના નાના જાલિમોને રક્ષણ આપનારાં કરારનામાંમાં કદી ફેરફાર થવાનો જ ન હોય; જે વસ્તુનો બચાવ કરવો અશક્ય છે તેનો બચાવ કરવાનો ચક્રવર્તી સત્તા સદાકાળ પોતાનો ધર્મ માનવાની હોય; તો આ અચળ વસ્તુની સામે કોક દિવસ એક અમોઘ શક્તિ આક્રમણ કરશે, અને બેમાંથી એકના ભાંગીને ભૂકા થઈ જશે ત્યારે જ એ લડાઈનો અંત આવશે."

સમાજની પ્રગતિ બે રીતે થાય છે: કાં તો ક્રમબદ્ધ વિકાસ દ્વારા, અથવા આકસ્મિક ક્રાંતિ દ્વારા. વિકાસના વેગનું અતિશય ધીમાપણું એ જ ક્રાંતિમાત્રનું મૂળ કારણ હોય છે. ગાંધીજી રાજાઓને મિત્રભાવે વીનવે છે કે 'તમે જાગો ને તમારું ઘર સુવ્યવસ્થિત બનાવો.' મને આશા છે કે વેળા વીતી જાય તે પહેલાં જ રાજાઓ સમજી જશે કે બને એટલી ત્વરાથી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં જ તેમની સલામતી છે, ને તેમ કરશે તો જ ભાવિ હિંદમાં તેમની હસ્તી ટકી રહેશે. ચક્રવર્તી સત્તા અતિબળવાન હતી છતાં તેને પણ પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કર્યા વિના ચાલ્યું નથી.

હિન્દમાંની બ્રિટિશ સરકાર સામે ગાંધીજીનો મુખ્ય આરોપ એ છે કે તેના અમલમાં ગરીબો પર ઘણો જુલમ થયો છે. હિંદુસ્તાન તેના ઇતિહાસના આરંભકાળથી તેની ધનસંપત્તિને માટે પ્રસિદ્ધ હતું. આપણા દેશમાં અતિશય ફળદ્રુપ જમીનવાળા વિશાળ પ્રદેશો છે; ભૌતિક સામગ્રીના અખૂટ ભંડાર ભરેલા છે; અને પૂરતી કાળજી ને ધ્યાન રખાય તો આપણે ઠેરઠેર ફરીને દરેક સ્ત્રી પુરુષ બાળકને પેટ ભરીને ખવડાવી શકીએ એટલું અનાજ આપણે ત્યાં પાકે એમ છે. છતાં આપણે ત્યાં કરોડો માણસો એવાં પડ્યાં છે જે ઘોર કંગાલિયત ભોગવે છે; જેમને નથી પેટ ભરીને અન્ન મળતું કે નથી રહેવાને સરખું ઝૂંપડું મળતું; જેમને જુવાનીથી માંડીને ઘડપણ લગી અન્નવસ્ત્રને માટે નિરંતર વલખાં મારવાં પડે છે; અને છેવટે મૃત્યુ તેમની વહારે ધાય છે ને તેમનાં વેદના ભોગવતાં હૃદયોને શાંત પાડી દે છે. આ સ્થિતિ નિર્દય કુદરતે પેદા કરેલી નથી, પણ માણસે રચેલી અમાનુષી વ્યવસ્થાએ પેદા કરી છે. એ વ્યવસ્થાનો હવે નાશ થવો જ જોઈએ. એ નાશ થાય એમાં હિંદુસ્તાનનું જ નહીં પણ સમસ્ત માનવજાતિનું હિત રહેલું છે.

૧૯૩૧ માં ગાંધીજી વિલાયત ગયા ત્યારે લંડનથી રેડિયો પર અમેરિકાને ઉદ્દેશીને તેમણે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે "ઓગણીસસો માઈલ લાંબા ને પંદરસો માઈલ પહોળા પ્રદેશમાં ઠેરઠેર પથરાયેલાં સાત લાખ ગામડાંમાં વસતાં અધભૂખ્યાં કરોડો માણસો"ની વાત કરેલી; અને કહેલું: "આ સાદા ગામડિયાઓને, તેમની પોતાની કશી કસૂર વિના, વરસમાં છ મહિના બેકારી ભોગવવી પડે છે. એ દુ:ખદ દશા છે. સો વરસ પહેલાં દરેક ગામડું મનુષ્યજીવનની બે મુખ્ય જરૂરિયાત—અન્ન ને વસ્ત્ર—ની બાબતમાં સ્વાશ્રયી હતું. દેશની કરોડો કાંતનારીઓ આજનાં યંત્રો હજુ સુધી કદી કાંતી શકયાં નથી એવું ઝીણામાં ઝીણું સૂતર કાંતતી. તેમની આંગળીઓની એ કળા જગતભરમાં ખ્યાતિ પામી હતી. અમારે દુર્ભાગ્યે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ એ ગૌણ ગ્રામઉદ્યોગનો નાશ કર્યો. એ નાશ કરવા માટે તેણે જે સાધનો વાપર્યાં તેનું વર્ણન હું અહીં નથી કરવા માગતો. તેને પરિણામે, ગામડાંની એ કાંતનારીઓએ એક દિવસ સવારે ઊઠીને જોયું કે તેમનો એ ઉમદા ધંધો નાશ પામ્યો છે. તે દિવસથી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરોત્તર ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે. એથી ઊલટી વાત કહેવામાં આવે તો તે ખોટી છે."

હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે. તેની સંસ્કૃતિ ખેતીપ્રધાન હતી, તે હવે ઝપાટાભેર યંત્રપ્રધાન બનતી જાય છે. ખેડૂત અન્નનો ઉત્પાદક હોઈ જગતનો તાત છે. ગાંધીજી એ ખેડૂતના પ્રતિનિધિ છે. હિંદી સંસ્કૃતિનું આ મૂળ સ્વરૂપ ટકાવી રાખવાની ને તેને વધારે સબળ બનાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેઓ રાખે છે. તેઓ જુએ છે કે બ્રિટિશ અમલમાં લોકો જૂની રહેણી ને જૂના આદર્શો છોડતા જાય છે; અને તેમણે યાંત્રિક કૌશલ્ય, શોધક બુદ્ધિ, હિંમત ને સાહસ વગેરેના ઘણા સ્તુતિપાત્ર ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા છે ખરા, છતાં તેઓ

પૈસા અને ધનવૈભવને પૂજતા થયા છે, તેમને ધનના ઢગલા કરવાની લોલુપતા વળગી છે, તેઓ દુનિયાદારીમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, ને એમાં જ જીવનની સાર્થકતા માનવા લાગ્યા છે. આપણાં વિશાળ યંત્રોદ્યોગવાળાં શહેરો જે ગ્રામીણ ભૂમિ પર ને ગામઠી વાતાવરણમાંથી રચાયાં છે તે ભૂમિ ને વાતાવરણ સાથે તેમનો કશો સંબંધ કે મેળ નથી રહ્યો. તેમનો વિસ્તાર વધતાં વધતાં એટલો મોટો થઈ ગયો છે કે એમાં નથી કશી યોજના દેખાતી; નથી એવડા મોટા વિસ્તારમાં કશી સુઘડતા રહેવા પામી. એ શહેરોમાં વસતા લોકો પૈસા અને યંત્રની અટપટી જાળમાં ફસાઈ પડ્યા છે. તેઓ હિંસક, અશાંત, અવિચારી ને નિરંકુશ બન્યા છે, ને ગમે તેવાં કાળાંધોળાં કરતાં આંચકો ખાતા નથી. સાવ નજીવી મજૂરી માટે સ્ત્રીઓને સખત વૈતરું કરવું પડે છે; તેનાથી તેમનું જીવન નીરસ ને નિઃસત્ત્વ બની ગયું છે. ધાવણાં બાળકો રડીને કારખાનાંમાં કામ કરવામાં ખલેલ પાડે નહીં એટલા માટે મા તેમને છાનાં રાખવા સારુ અફીણ ખવડાવે છે. નાનાં કુમળાં બાળકોને બચપણનો આનંદ માણવાની તક તો ક્યાંથી જ મળે ? તેમને બચપણની કુમળી અવસ્થામાં જ મિલોમાં હડસેલી મૂકવામાં આવે છે. સતત બેકારીને લીધે કરોડો માણસોનાં શરીર ઠીંગરાયેલાં ને રોગગ્રસ્ત બની ગયાં છે. મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગોએ માનવજાતિની જે દશા કરી છે તેનાં આવાં ભીષણ ને હૃદયદ્રાવક દશ્યો ગાંધીજી પોતાની નજર સામે જુએ છે. તેઓ માને છે કે આપણે મોહજાળ ને ગુલામીમાં ફસાઈ રહ્યા છીએ, અને નજીવા લાભને સાટે આપણા આત્માએ તાબેદારી સ્વીકારી લીધી છે. જે ભાવનાએ ને જે સંસ્કૃતિએ ઉપનિષદના ઋષિઓ, બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ, હિંદુ સંન્યાસીઓ ને મુસલમાન ફકીરોનો સુંદર ફાલ પેદા કર્યો છે તેને મોટરો, રેડિયો, ને ધનની રેલછેલથી તૃપ્તિ ન જ થાય.

આપણી આંખે ઝાંખ વળી છે. આપણે ભૂલા પડ્યા છીએ, ને આપણને રસ્તો જડતો નથી. આપણને ખોટી વસ્તુનો નાદ લાગ્યો છે. તેને લીધે આપણો ખેડૂતવર્ગ જમીન ગુમાવી બેઠો છે, કંગાલ ને દેવાદાર બની ગયો છે, તેના મનમાં કડવાશ આવી ગઈ છે. આપણા મજૂરો અનાચારી, અસંસ્કારી ને આંધળા ભીંત બની ગયા છે. અને જેમનાં મોઢાં પર નૂર નથી, જેમની આંખોમાં તેજ નથી, ને જેમનાં શરીર હાડકાંના માળા છે એવાં કરોડો બાળકો આપણે વેંઢારવા વારો આવ્યો છે. આજે આપણને આવી મૂંઝવણ અને અકળામણની સ્થિતિ આવી પડી છે, છતાં આપણા ઘણાખરા લોકોનાં મનમાં હજુ સાચી સ્વતંત્રતા ને ખરેખરા સ્વમાનનું જૂનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કરવાની ઝંખના કાયમ છે. તેઓ હજુ એવી સમાજ-વ્યવસ્થા માટે તલસે છે જેમાં કોઈ ધનિક ન હોય ને કોઈ નિર્ધન ન હોય, જેમાં અતિશય ભોગવિલાસ ને એદીપણાને માટે અવકાશ ન હોય, અને જેમાં ઉદ્યોગ ને વેપાર સાદી રીતે ચાલતા હોય.

ગાંધીજીનું ધ્યેય એવું નથી કે સમાજને ખેતીપ્રધાન બનાવી દેવો, યંત્રનો ઉપયોગ બિલકુલ કરવો નહીં, ને યંત્રથી મળતા સર્વ લાભો જતા કરવા. તેઓ એમ નથી કહેતા કે યંત્રો વડે મોટા પાયા પર માલનું ઉત્પાદન કરી શકાય જ નહીં. એમને કોઈએ પૂછેલું: “ ગામઠી ઉદ્યોગો અને મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગો એ બેનો મેળ સાધી શકાય એમ આપ માનો છો ? ” તેનો જવાબ દેતાં તેમણે કહેલું: “ હા; જો ગામડાંને મદદ થાય એવી રીતે એની યોજના કરવામાં આવે તો. જેના પર બીજા અનેક ઉદ્યોગો આધાર રાખે છે એવા જે મૂલભૂત ઉદ્યોગો હોય, ને જેની રાષ્ટ્રને જરૂર હોય, તેનો કારભાર એક કેન્દ્ર પાસે રાખવો જોઈએ. મારી યોજના અનુસાર ગામડાં જે માલ શહેરના જેટલો જ સારો બનાવી શકે તે માલ શહેરોને પેદા નહીં કરવા દેવામાં આવે. શહેરોનું ખરું

કાર્ય તો ગામડાંના માલને ખપાવવાનાં હાટ બનવાનું છે.” ખાદી વિષેનો તેમનો આગ્રહ, અને હાથઉદ્યોગને કેંદ્રમાં રાખીને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાની તેમની યોજના, એ બંનેમાં ઉદ્દેશ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલાં ગામડાંમાં નવું ચેતન રેડવાનો ને તેમની નવરચના કરવાનો છે. તેઓ ફરીફરીને કહે છે કે હિંદુસ્તાન ખોબા જેટલાં શહેરોમાં નહીં જડે પણ લાખો ગામડાંમાં જડશે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના મોટા ભાગે પાછા ગામડાંમાં જઈ ત્યાં વસવાટ કરવો જોઈએ, ખેતી ને બીજા આડધંધા કરવા જોઈએ, તેમાંથી જે કમાણી થાય તેના પર મુખ્ય આધાર રાખવો જોઈએ; અને એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે કુટુંબો સ્વાશ્રયી બને, અને તેઓ જે ઓજારો વાપરે, જમીન ખેડે ને છાપરાંમાં વસે તે ઓજાર, જમીન ને છાપરાં પર તેમની માલિકી રહે. દેશના સાંસ્કારિક, સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય જીવન પર પ્રભુત્વ કયા વર્ગનું હોવું જોઈએ? ગામડાંનાં ઘરબાર છોડીને શહેરોમાં આવીને વસેલા, ઉડાઉ મિલમજૂરોનું નહીં; અસ્થિર, લોભી, ધીરધાર કરનાર વેપારી વર્ગનું નહીં; પણ ખેડૂતવર્ગનું, તથા નાના, ખેતીપ્રધાન, બજારના કસબાઓમાં વસતા સ્થિર ને ઠરેલ લોકોનું. આ જ લોકો દેશના જીવનમાં સદાચાર, આરોગ્ય અને ઉચ્ચ આદર્શવાદનો સંચાર કરી શકે. આનો અર્થ એવો હરગિજ નથી કે માણસોએ જગતની શરૂઆતમાં હતા તેવા જંગલી બની જવું. એનો અર્થ એટલો જ છે કે જે રહેણી ભારતવર્ષને ભાવે છે, જે તેના માનસ અને વાતાવરણને અનુકૂળ છે, અને જેમાંથી તેને એક કાળે આદર્શ, શ્રદ્ધા અને જીવનમંત્ર મળી રહેતાં હતાં, તે રહેણી પાછી શરૂ કરવી. માનવ-જાતિને સંસ્કારી રાખવાનો એ એક જ રસ્તો છે. સાદા, ખડતલ ને મહેનતુ કૃષિજીવનવાળા, ગ્રામીણ પ્રજાતંત્રોવાળા, અરણ્યના આશ્રમો ને તપોવનોવાળા ભારતવર્ષે જગતને ઘણા કીમતી પાઠો

શીખવ્યા છે; પણ તેણે કોઈ પણ મનુષ્યને અન્યાય નથી કર્યો, કોઈ પણ દેશનો રંજાડ નથી કર્યો, બીજાઓ પર રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા કદી નથી સેવી. આજે જીવનના સાચા ઉદ્દેશને વિપરીત રૂપ અપાયેલું છે.

આ નિરાશાકૂપમાંથી હિંદુસ્તાને કેવી રીતે નીકળવું ? સેંકડો વરસ પરાધીનતામાં રહીને લોકો જાણે એ ખાડમાંથી નીકળવાની હોંશ કે ઇચ્છા જ ગુમાવી બેઠા છે. તેમની સામે ખડી થયેલી શકિતઓ તેમને અતિબળવાન ભાસે છે; ને તેમને લાગે છે કે એની સામે પોતે ટક્કર ઝીલી નહીં શકે. એવા લોકોમાં આત્મ-વિશ્વાસ પેદા કરવો, તેમનામાં સ્વમાનની ભાવના વધારવી, તેમને છાતી કાઢીને ચાલતાં શીખવવું એ સહેલું કામ નથી. છતાં ગાંધીજીએ પોતાના આત્મામાં બળતી પાવકની જ્વાળા વડે લોકોના મંદ પડી ગયેલા અંતરાગ્નિને સતેજ કરવાનો, અને સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની ધગશનો ચેપ તેમને લગાડવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો છે. સ્વતંત્રતામાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાનું હીર પૂરેપૂરું બતાવી શકે છે; ગુલામીમાં તેઓ અવનતિ પામે છે ને તેમનો વિકાસ રોકાઈ જાય છે. જે આંતરિક અને બાહ્ય બંધનો સામાન્ય મનુષ્યના સ્વભાવને વિકૃત બનાવે છે તે બંધનોમાંથી તેને છોડવવો એ સ્વતંત્રતા યા મુક્તિનું ધ્યેય છે. ગાંધીજી માનવી સ્વતંત્રતાના મહાન રક્ષક હોઈ દેશને પરદેશી ધૂંસરીમાંથી છોડવવા મથી રહ્યા છે. સ્વદેશભક્તિ જ્યારે આટલી શુદ્ધ હોય ત્યારે તેમાં નથી અપરાધ કે નથી અસભ્યતા. આજની અસ્વાભાવિક સ્થિતિની સામે લડવું એ માણસનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. ગાંધીજી આત્મબળથી જ કામ લેવાનો આગ્રહ રાખે છે ને તલવાર ખેંચવાની ના પાડે છે; અને એ રીતે લડત લડવાની ક્રિયામાં જ લોકોને સ્વરાજની તાલીમ આપે છે; તેમને સ્વરાજ મેળવવા ને ટકાવવાને સમર્થ બનાવે છે. મરહૂમ

સર જ્યૉર્જ લૉઇડ (પાછળથી લૉર્ડ લૉઇડ) અસહકારની પહેલી લડત વખતે મુંબઈના ગવર્નર હતા. તેમણે એ લડતને વિષે કહેલું: "ગાંધીની લડત એ જગતના ઇતિહાસમાં કદી ન થયેલો એવો પ્રચંડ પ્રયોગ છે, ને એક વખતે તેની સફળતા હાથવેંતમાં દેખાતી હતી."

બ્રિટિશ સરકારનો હૃદયપલટો કરવાના પ્રયત્નમાં ગાંધીજીને નિષ્ફળતા મળી છે એ સાચું; પણ તેમણે દેશમાં જે બળોને ગતિમાન કર્યાં છે તે પોતાનું કામ કરતાં અટકી જવાનાં નથી. ગાંધીજીએ લોકોને તંદ્રામાંથી ઢંઢોળીને જગાડ્યા છે; તેમનામાં નવાં આત્મવિશ્વાસ ને જવાબદારીનું ભાન ઉત્પન્ન કર્યાં છે; અને તેમની એકતા સાધી તેમની પાસે સ્વતંત્રતા મેળવવાનો અડગ નિર્ધાર કરાવ્યો છે. દેશમાં આજે જે નવો તરવરાટ, નવા પ્રકારના રાષ્ટ્રીય સમૂહજીવન માટેની તૈયારી, અને દલિત વર્ગો પ્રત્યેના સામાજિક વર્તનમાં ધરમૂળનો ફેરફાર જોવામાં આવે છે તે સર્વ મોટે ભાગે ગાંધીજીની હિલચાલમાં રહેલાં જોમ અને વેગને આભારી છે.

ગાંધીજીના વિચારમાં સાંપ્રદાયિક કે પ્રાંતિક સંકુચિતતાનો અંશ સરખો નથી. તેઓ માને છે કે હિંદુસ્તાનનો વારસો જગતની સંસ્કૃતિને મદદ કરી શકે એમ છે ને તેના વિકાસમાં મોટો ફાળો આપી શકે એમ છે. ગુલામીમાં સબડતું હિંદુસ્તાન માનવજાતિને શી આશા આપી શકવાનું હતું? જાગૃત ને સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન જ વ્યથા ભોગવતા જગતના ઘા રૂઝવી શકશે. ગાંધીજી કહે છે કે અંગ્રેજો ન્યાય, શાંતિ ને સુવ્યવસ્થાના આદર્શોની જે વાતો કરે છે તે જો સાચા દિલથી કરેલી હોય, તો હુમલો કરનાર રાષ્ટ્રોને હરાવીને પૂર્વવત્ સ્થિતિ ફરી ચાલુ કરવી એટલું પૂરતું નથી. જે

આદર્શોને આપણે માનતા હોઈએ, જેને વિષે આપણને આસ્થા હોવાનું જગતની આગળ જાહેર કરતા હોઈએ, તે આદર્શોથી ઊલટી સ્થિતિ જગતમાં પ્રવર્તતી હોય તો તે સુધારવાનો આપણો ધર્મ છે; એ સુધારવાની ના પાડવી એમાં નિષ્ક્રિય હિંસા છે. અને આપણામાં સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાય વિષે જો સાચો અનુરાગ હોય તો તે આપણને એવી હિંસા કરતાં જરૂર રોકે. મનુષ્યની લોભ, ક્રૂરતા ને તિરસ્કારની ભાવનાઓના પાયા પર જ જો સામ્રાજ્યોની રચના થઈ હોય, તો આપણે પહેલાં એ સામ્રાજ્યોનું સ્વરૂપ બદલવું જોઈએ. તે પછી જ સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાયનાં બળોને ભેગાં કરી તેમનું જૂથ બાંધવાની હાકલ જગતને કરેલી આપણા મોઢામાં શોભે. હિંસા સક્રિય હોય છે તેમ નિષ્ક્રિય પણ હોય છે. પરદેશો પર ચડાઈ કરનાર રાષ્ટ્રો અત્યારે સક્રિય હિંસાનો પ્રયોગ કરી રહ્યાં છે. જે સામ્રાજ્ય-વાદી રાષ્ટ્રો ભૂતકાળમાં કરેલી હિંસાથી, એટલે કે અન્યાયથી, મળેલા લાભોનો ઉપભોગ ચાલુ રાખે છે ને તે જતો કરવાની ના પાડે છે, તેઓ પણ એટલી જ હિંસા કરે છે; અને તેઓ સ્વાતંત્ર્ય ને લોકશાસનનાં શત્રુ છે એમ જ કહેવું જોઈએ. આ બાબતમાં આપણે પ્રામાણિકપણે ન વર્તીએ ત્યાં લગી જગતમાં આજના કરતાં સારી વ્યવસ્થા સ્થાપી શકવાના નથી. જગતમાં કાયમની અનિશ્ચિતતા રહેશે, અને લડાઈઓ કે લડાઈની તૈયારીઓ નિરંતર ચાલ્યાં કરશે. બ્રિટન હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપે છે કે નહીં એ પરથી બ્રિટનની પ્રામાણિકતાની ખરી કસોટી થવાની છે. સ્વરાજ હજુ મળ્યું નથી એનું સ્મરણ સહુનાં મનમાં તાજું રાખવા સારુ ગાંધીજી હજુ દર સોમવારે ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ કરે છે. અને છતાં, આજે પ્રજાની વાજબી આકાંક્ષાઓ અને અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા-ઓની જડ એ બેના ઘર્ષણનો પાર ન આવતો જોઈને અધીરું બનેલું હિંદુસ્તાન ગાંધીજીના પ્રભાવને લીધે સંયમની મર્યાદામાં

રહે છે. હિંદુસ્તાનમાં આટલા કાળ લગી શાંતિ ટકાવી રાખનાર મોટામાં મોટી શક્તિ તે ગાંધીજી છે.

૧૯૧૪ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત પૂરી થયા પછી ગાંધીજી વિલાયત ગયા હતા. ત્યાં ઊતર્યા ત્યારે જર્મની સામે લડાઈ જાહેર થઈ ચૂકી હતી. તેમણે લડાઈ દરમ્યાન રણક્ષેત્ર પર ઘાયલોની સારવાર કરવાનું કામ બીનશરતે ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. એ કામમાં તેમની સાથે જોડાનાર હિંદી સાથીઓ પણ સારી સંખ્યામાં મેળવ્યા ને તેમનાં નામો સરકારને મોકલ્યાં. સરકારે તેમની માગણી સ્વીકારી. તેમને હિંદી ટુકડીના મુખી નીમવામાં આવ્યા. શરીરની નબળી સ્થિતિમાં તેમણે કવાયતમાં પૂરો ભાગ લેવા માંડ્યો, ને ઘણી વેળા ઘેરથી બે માઈલ ચાલીને કવાયતની જગાએ જતા. એને લીધે તેમને પાંસળીનો સખત વરમ ઊપડી આવ્યો ને જિંદગીને જોખમ પહોંચવાની શંકા ઊભી થઈ. સહેજ સુધારો થયો એટલે મિત્રોએ હિંદુસ્તાનની ઉષ્ણ હવામાં ચાલ્યા જવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વદેશ આવ્યા પછી ૧૯૧૮ માં વાઈસરૉયે મદદ માગી ત્યારે ગાંધીજીએ યુદ્ધને માટે રંગરૂટભરતી કરવાનું કામ ઉપાડ્યું; તે જોઈને તેમના ઘણા મિત્રો મૂંઝવણમાં પડી ગયા. યુદ્ધને અંતે સરકારે રોલેટ કાયદો પસાર કર્યો અને હિંદીઓએ એકે અવાજે તેનો જે વિરોધ કર્યો તેની અવગણના કરી. પંજાબમાં માર્શલ લૉના અમલ દરમ્યાન એવાં કામો કરવામાં આવ્યાં જેથી દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. પંજાબના અત્યાચારોની તપાસ કરવા મહાસભાએ નીમેલી સમિતિનો રિપોર્ટ લખનારમાં ગાંધીજી પણ હતા. એ બધું છતાં તેમણે ૧૯૧૯ ના ડિસેંબરમાં અમૃતસરમાં મળેલી મહાસભાને ભલામણ કરી કે સરકારે જે સુધારા આપ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરવો ને તેનો બંધારણપૂર્વક અમલ કરવો. ૧૯૨૦ માં સરકારે નીમેલા હંટર કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો. કમિશને અમલદારોનાં કામની

ટીકા બહુ લૂલી ને અચકાતાં અચકાતાં કરી હતી. ત્યારબાદ વિલાયતમાં ઉમરાવસભાએ જનરલ ડાયરના કૃત્યને વખોડવાની ના પાડી. તે પછી ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સરકાર જોડે અસહકાર કરવાનો, તેમના જીવનમાં અતિમહત્ત્વનો એવો, નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેંબરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ અહિંસાત્મક અસહ-કારનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

૧૯૨૦ ના ઑગસ્ટની ૧ લીએ ગાંધીજીએ વાઇસરૉયને જે કાગળ લખેલો તેમાંનો કેટલોક ભાગ અહીં આપવા જેવો છે:

"આ અમલદારોના અપરાધો પર આપે કરેલો ઢાંકપિછોડો, સર માઇકલ ઓડવાયરનો આપે કરેલો બચાવ, મિ. મૉંટેગ્યુનો ખરીતો, અને છેવટે ઉમરાવોની સભાએ પંજાબ વિષે દર્શાવેલું અજ્ઞાન તેમજ હિંદીઓની લાગણીઓ પ્રત્યે દર્શાવેલો હડહડતો તુચ્છકાર—એ બધા બનાવોએ મને સામ્રાજ્યના ભાવિ વિષે અત્યંત શંકાશીલ કરી મૂક્યો છે, ચાલુ સરકારથી મને છેક વિખૂટો પાડી દીધો છે, અને આજ સુધી હું એકનિષ્ઠપણે સરકાર જોડે ખરા દિલથી જેવો સહકાર કરતો આવ્યો તેવો સહકાર ચાલુ રાખવાને મને તદ્દન અશક્ત બનાવી દીધો છે.

"મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ અરજીઓ, શિષ્ટમંડળો ઈ૦ હમેશનાં સાધનો દ્વારા હિંદી સરકારની પેઠે સાવ કર્તવ્યવિમુખ બનેલી સરકારની આંખ ઉઘાડવી અસંભવિત છે. યુરોપના દેશોમાં જો ખિલાફત અને પંજાબ જેવા મહાઅન્યાયો પર આવો ઢાંકપિછોડો કરવામાં આવ્યો હોત તો કેદહાડાનીયે રાજ્યક્રાંતિ થઈ ને લોહીની નદીઓ વહી હોત. લોકો કેવળ પશુબળના જોરથી પ્રજાને નામર્દ કરી મૂકવાના આવા પ્રયત્નની સામે શિરસાટે પણ થયા હોત. પણ આજ અરધું હિંદ આવો પ્રતિકાર કરવાને અસમર્થ છે, ને બાકીનું

અરધું અનિચ્છુક છે. એટલે સરકારથી અલગ થઈ જવા ઇચ્છનારાઓને તેમ કરવાનો રસ્તો કરી આપનાર અસહકારનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનું મેં સૂચવ્યું છે. અને જો આ અસહકાર ખુનામરકી વગર ને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તો તે સરકારને નમવાની ફરજ પાડી, થયેલા અન્યાયોનું પરિમાર્જન અવશ્ય કરાવી શકે એવો મને વિશ્વાસ છે. પણ, લોકો આવશે ત્યાં સુધી એમને સાથે લઈ આવો અસહકાર ચાલુ કરવા છતાં, હું ઉમેદ રાખ્યે જ જઈશ કે હજીયે આપ ન્યાય આપવાનો નિશ્ચય કરશો. ”

ગાંધીજી કહે છે ખરા કે બ્રિટિશ અમલ જે રૂપમાં આજે ચાલે છે તેણે હિંદુસ્તાનનાં “ ધન, શૂરાતન, ધર્મ, અને તેનાં સંતાનોની આત્મરક્ષા કરવાની શકિત ” ઘણે અંશે હરી લીધાં છે. છતાં તેઓ એવી આશા સેવે છે કે એ સ્થિતિ બદલી શકાય એવી છે. બ્રિટિશ અંકુશની સામે લડત ચલાવતા છતાં તેઓ બ્રિટન સાથેના સંબંધની વિરુદ્ધ નથી. અસહકારની હિલચાલ પૂરજોશમાં હતી તે વખતે તેમણે બ્રિટન સાથેનો સંબંધ સાવ તોડી નાખવાની હિલચાલનો સખત વિરોધ કર્યો હતો.

અંગ્રેજોની સાથે મિત્ર અને સમોવડિયા તરીકે કામ કરવાને તેઓ રાજી છે. પણ તેઓ દઢતાપૂર્વક માને છે કે અંગ્રેજો જ્યાં લગી શેઠાઈ અને ગુમાનની અસ્વાભાવિક વૃત્તિ કાયમ રાખે ત્યાં લગી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિમાં કશો સુધારો થવો શકય નથી. આપણે એ યાદ રાખવું ઘટે છે કે ભારેમાં ભારે ક્ષોભ અને આવેશની ક્ષણોએ પણ ગાંધીજીએ અંગ્રેજો વિષે દ્વેષ રાખ્યો નથી કે તેમનું બૂરું ઈચ્છયું નથી. તેમણે તો કહ્યું છે: “ હું હિંદુસ્તાનનો લાભ સાધવાને ઇંગ્લંડ કે જર્મનીને નુકસાન નહીં પહોંચાડું. ”

અમૃતસરનો હત્યાકાંડ કે સાઈમન કમિશનની નિમણૂક

જેવાં સરકારનાં બેવકૂફ કે અવિચારી કામથી હિંદુસ્તાન ધીરજ અને સંયમ ગુમાવી બેઠેલું ને તેના હૃદયમાં રોષની જ્વાળા ભભૂકી ઊઠેલી. એવે પ્રસંગે ગાંધીજીએ એ અસંતોષ અને રોષને પ્રેમ અને સમાધાનની સુરક્ષિત દિશામાં વાળ્યા હતા. ગોળમેજી પરિષદમાં તેમણે અંગ્રેજો વિષેનો ન ભૂંસી શકાય એવો પ્રેમ દાખવ્યો હતો; અને પોતાની શ્રદ્ધા વ્યકત કરતાં કહેલું કે એક એવો રાષ્ટ્રસમૂહ સ્થપાવો જોઈએ જેની ઇમારતના મૂળમાં પશુબળ નહીં પણ પ્રેમ, સદ્‌ભાવ, અને સમગ્ર માનવજાતિનું હિત સાધવાની ઇચ્છા રહેલાં હોય. ગોળમેજી પરિષદોના પરિણામરૂપે પ્રાંતોમાં લૂલુંપાંગળું સ્વરાજ અપાયું. મોટા ભાગના લોકો એ બંધારણને સ્વીકારવા ને ચલાવવાને નારાજ હતા. તે વેળા સુધારા જેવા હોય તેવા ચલાવવા મહાસભાને સમજાવવાનો યશ બીજા કોઈના કરતાં વધારે ગાંધીજીને જ છે. એમની એકમાત્ર ઝંખના બ્રિટન જોડે શાંતિની છે; પણ એ શાંતિનું મૂળ સ્વતંત્રતા ને મિત્રાચારી હોવું જોઈએ. આજે હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ એક એવા આગેવાન છે જેમના મનમાં અણુમાત્ર જાતિદ્વેષ કે વ્યક્તિગત કટુતા નથી. તેમને પશુબળના ઉપયોગ વિષે આસ્થા નથી; ને તેઓ પ્રજાને હિંસાનો આશ્રય લેતાં રોકે છે. બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહનો અર્થ જો સ્વતંત્ર પ્રજાઓનો સંઘ હોય તો જ તેઓ હિંદુસ્તાનને એ સમૂહથી વિખૂટું પાડવા નથી ઇચ્છતા. કૅનેડાની પાર્લામેંટ આગળ ગઈ ૧૯ મી મે (૧૯૩૯) એ ભાષણ આપતાં ના. બાદશાહે કહેલું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એકતા "આજે પ્રજાઓના એક ઐચ્છિક સંઘરૂપે વ્યકત થાય છે. એ પ્રજાઓ રાજ્યતંત્રના સમાન સિદ્ધાંતોનો લાભ ભોગવે છે; અને તેમને એકબીજાની સાથે જોડી રાખનાર વસ્તુ તે તાજ પ્રત્યેની સહુની વફાદારી છે." આ "રાજ્યતંત્રના સમાન સિદ્ધાંતો" હિંદુસ્તાનને પણ લાગુ પાડવા જોઈએ એમ ગાંધીજી માગે છે.

તેમનો દાવો એ છે કે હિંદીઓ પોતાના ઘરના માલિક હોવા જોઈએ. અને એ દાવા કે માગણીમાં દુરાગ્રહ કે અનીતિ બેમાંથી એકે નથી. બે પ્રજાના સદ્ભાવવાળા માણસો એકબીજા જોડે સહકાર કરતા થાય, ને એ સહકાર દ્વારા બે પક્ષો વચ્ચેનો સંબંધ સુધરે, એવી ગાંધીજીની તીવ્ર ઈચ્છા છે.

એમની આ વિનંતિ અરણ્યરુદન સમાન નીવડે છે એ અતિશય અફસોસની વાત છે. વરસોની અથાક મહેનત અને વીરતા ભરી લડત છતાં તેમનું મહાન કાર્ય હજુ અધૂરું રહ્યું છે; જોકે તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિ ને શ્રદ્ધા તો હજુ પણ તીક્ષ્ણ અને સતેજ છે. હું પોતે તો એવી આશા સેવીશ કે બ્રિટિશ લોકમત પોતાની સરકાર ઉપર દબાણ લાવશે અને તેની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવશે. એ સરકારનું કર્તવ્ય આજે એ છે કે તેણે સાટા કે રકઝક વિના, સંકોચ કે વિલંબ વિના, છૂટે હાથે ને હસતે મોઢે, વિશ્વાસપૂર્વક, હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપવી ને તે સ્વરાજ ભોગવે એવી વ્યવસ્થા કરી આપવી; ને એમ કરતાં સહેજ જોખમ વહોરવું પડે તો તે પણ વહોરવું. કેમકે મને લાગે છે કે ગાંધીજીએ ન્યાય અને સમાનતા માટે જે વિનંતિ કરી છે તેના જવાબરૂપે જો બ્રિટન આટલું પગલું નહીં ભરે તો આપણા બે દેશો વચ્ચેનો સંબંધ વધારે બગડશે, બે વચ્ચેનું અંતર વધતું જશે, અને પરસ્પર વૈમનસ્યમાં વધારો થશે. એથી બંને દેશને હાનિ થશે ને બંને જોખમમાં આવી પડશે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર કે બ્રિટિશ સરકાર, હિન્દી મિલમાલિકો કે હિન્દુ ધર્માધિકારીઓ કે દેશી રાજાઓ, એમાંથી ગમે તેની સામે ગાંધીજીનાં ટીકા કે વાગ્બાણ ચાલતાં હોય, તોયે એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓની પાછળ રહેલી ભાવના તો એક જ છે. "એ મૂગાં દરિદ્રનારાયણોનાં અંતરમાં વસતા પ્રભુ સિવાય બીજા ઈશ્વરને હું નથી ઓળખતો. તેમને એ અંતર્યામીની

ઓળખ નથી, મને છે. અને હું એ જનતાની સેવા વાટે જ પરમેશ્વરને સત્યરૂપે કે સત્યને પરમેશ્વરરૂપે ભજું છું.”

૪. સત્યાગ્રહ

‘**अहिंसा परमो धर्मः**’ એ મહાભારતનું એક સુપ્રસિદ્ધ વચન છે. એનો જીવનના વહેવારમાં પ્રયોગ તે સત્યાગ્રહ. સત્યાગ્રહના મૂળમાં એવી માન્યતા રહેલી છે કે “જગત સત્યરૂપી ખડકના પાયા પર રચાયેલું છે. અસત્યનો એક અર્થ જૂઠાણું છે; ને બીજો અર્થ એ છે કે જેની હસ્તી નથી તે. સત્યનો અર્થ સચ્ચાઈ ઉપરાંત એ છે કે ‘જેની હસ્તી છે તે’. અસત્યની જો હસ્તી જ ન હોય તો તેના વિજયનો તો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો ? અને સત્ય એટલે ‘જેની હસ્તી છે તે’; તેથી એનો તો નાશ કરી શકાતો જ નથી.” પરમેશ્વર એ જ સત્ય છે. સ્વતંત્રતા અને પ્રેમની ભાવના એ સત્યને અનુકૂળ છે. માણસ જ્યારે એ ભાવનાને તરછોડી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા બેસે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને જ તરછોડે છે. આત્માને આમ છેહ દઈને તે સત્યનો વિરોધી બને છે, સત્યથી વિખૂટો પડી જાય છે. સત્યની સાથે આ રીતે અસહયોગ કરવામાં માણસ પોતાની જાતથી જ પરાયો બની જાય છે, પોતાના અંતર્યામી આત્માની અવગણના કરે છે. એવો અસહયોગ કાયમ ટકી જ ન શકે. મનુષ્યના હૃદયની જન્મસિદ્ધ ભાવનાને નિર્મૂળ કરી નાખવાનું સામર્થ્ય તેનામાં નથી. સત્ય પોતે જ પોતાના પ્રયત્નને વિફળ બનાવે એમ બને નહીં. ‘**सत्यमेव जयते नानृतम्**’. ઈશ્વરને કોઈ હરાવી શક્યું નથી. પૃથ્વીનો વારસો રામને પોતાનું બળ માનનારા નમ્ર અને રંક માણસોને મળવાનો છે; ગર્વિષ્ઠ ને બળવાન માણસોને નહીં. બળવાન માણસો તો પોતાને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ ખલાસ થઈ જશે; કેમકે તેઓ ધનવૈભવ અને

સંહારક શસ્ત્રો જેવી આત્મહીન કે અસત્ય વસ્તુઓ પર આધાર રાખીને બેસે છે. જગત ઉપર આખરે રાજ્ય અસત્ય, દ્વેષ ને હિંસામાં માનનારાઓનું નથી ચાલતું; પણ જ્ઞાન અને પ્રેમ, તથા આંતર અને બાહ્ય શાંતિમાં માનનારા ને તેનું અનુશીલન કરનારાઓનું જ ચાલે છે.

સત્યાગ્રહની જડ સત્યની શક્તિમાં, આત્માના આંતરિક બળમાં રહેલી છે. વિરોધીની હિંસા ન કરવી એવી અભાવાત્મક અહિંસા તે સત્યાગ્રહ નથી. વિરોધી પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ; તેનું હિત કરવાની ઇચ્છા હોવી જોઈએ. “હું મારા વિરોધીને મારું તો એ તો હિંસા છે જ. પણ ખરેખરા અહિંસક થવા માટે મારે એના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ, ને તે મને મારે ત્યારે પણ મારે તેને માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.” પ્રેમનો અર્થ છે અભેદ. તે દુષ્કર્મની જોડે બાથ ભીડે છે. દુષ્કર્મ એટલે ભેદભાવ, લોભ, તિરસ્કાર, દ્વેષ, મારપીટ ને હત્યા. પ્રેમ પાપને, દુરાચારને, અન્યાયને કે ગરીબના શોષણને સાંખી નથી રહેતો, તેમાં સંમતિનો સૂર નથી પૂરતો. તે આવા પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનું ટાળતો નથી. તે નિર્ભયપણે અન્યાયીની સામે ખડો થાય છે; અને પ્રેમ તથા કષ્ટસહનના અમોઘ બળ વડે તેના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે છે. શસ્ત્રબળ તે નથી વાપરતો; કેમકે શસ્ત્રબળથી લડવું એ મનુષ્ય-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. આપણા કલહોની પતાવટ સમજ અને સદ્ભાવ, પ્રેમ અને સેવા વડે કરવી જોઈએ. એમ કરવામાં જ આપણી માણસાઈ અને શોભા છે. આ દુઃખમાં ડૂબેલી દુનિયામાં આશા ને ઉત્સાહ પ્રેરનાર એક જ વસ્તુ તે મનુષ્યરૂપે જીવવાનું મહા-સાહસ છે. ચોમેર મૃત્યુનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હોવા છતાં જીવન ટકી રહેલું છે ને પોતાની સર્જન પ્રવૃત્તિ ચલાવ્યે જાય છે. દુનિયામાં ભય અને નિરાશા ફેલાયેલાં છે ખરાં; છતાં ખેડૂત અને

વણકર, કલાકાર અને તત્ત્વચિંતક, મઠમાં રહેતો સાધુ ને પ્રયોગ-શાળામાં કામ કરતો વૈજ્ઞાનિક, જુવાન તેમજ ઘરડા, એ સહુ, જ્યારે પ્રેમભાવે વર્તે છે ને પ્રેમને કાજે કષ્ટ સહે છે ત્યારે, માનવધર્મ આચરે છે. જીવનનો વિસ્તાર ઘણો વિશાળ છે. **प्राणो विराट्.**

શસ્ત્રબળના ઉપયોગનું સમર્થન કરનારાઓ ડાર્વિનના જીવન-કલહને અણઘડ રૂપ આપી તેને દલીલરૂપે વાપરે છે. પશુસૃષ્ટિ અને મનુષ્યસૃષ્ટિ વચ્ચેનો પાયાનો ભેદ તેઓ ધ્યાનમાં લેતા નથી; અને પ્રાણીશરીરને લગતો જે નિયમ છે તેને મનુષ્યના સમગ્ર જીવનનો સિદ્ધાંત બનાવી દે છે, ને કહે છે કે માણસોએ એને અનુસરીને જ ચાલવું જોઈએ. હિંસક પ્રતિકારનું સ્થાન મનુષ્યની દુનિયામાં નથી; છતાં જો એ દુનિયામાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માણસ અવનતિ પામીને પશુની કોટિએ પહોંચી જવાનો ભય રહે છે. મહાભારતમાં મનુષ્યોની લડતી દુનિયાને કૂતરાની કોઢ સાથે સરખાવી છે. "કૂતરા પહેલાં પૂંછડીઓ પટપટાવે છે, પછી ભસે છે, પછી સામા ભસે છે, પછી એકબીજાની આસપાસ ગોળગોળ ફરે છે, પછી દાંત બતાવે છે, પછી ઘૂરકે છે, ને તે પછી યુદ્ધ શરૂ થાય છે. હે કૃષ્ણ, એમાં જે બળવાન હોય તે જીતીને પેલો માંસનો ટુકડો ખાય છે. એવું જ માણસોને વિષે પણ છે; ફરક કશો નથી."* ગાંધીજી આપણને કહે છે કે શસ્ત્રથી લડવાનું વાંદરાં ને કૂતરાં પર છોડો; માણસોને છાજે એવી રીતે

---

* लांगू[illegible]लनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तद[illegible]स्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥
तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥

— उद्योगपर्व, अ० ७०, श्लो० ७१–७२.

વર્તો; અને શાંતિથી કષ્ટ સહન કરીને સત્યની ઉપાસના કરો. પ્રેમ અથવા કષ્ટસહન શત્રુને જીતી શકે છે—તેનો નાશ કરીને નહીં પણ તેનો હૃદયપલટો કરાવીને; કેમકે આખરે તો એ પણ આપણા જેવાં જ લાગણીઓ ને રાગદ્વેષોવાળો માણસ છે. ગાંધીજી પોતાની ભૂલો કબૂલ કરીને જગત આગળ પોતાની શરમ પ્રગટ કરે છે, એમાં એમનું મનોધૈર્ય અને આત્મશુદ્ધિ માટે તપ કરવાની એમની તત્પરતા દેખાઈ આવે છે.

છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓએ પોતાના અંગત જીવનમાં અહિંસાનો પ્રયોગ કરવાના પ્રયત્નો કરેલા ખરા. પણ ગાંધીજીએ એને સામાજિક અને રાજકીય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે વાપરી છે એ એમના જીવનની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે. એમની આગેવાની નીચે દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનમાં સંગઠિત સમુદાયોએ તેનો પ્રયોગ પોતાનાં દુઃખોનું નિવારણ કરાવવા સારુ મોટા પાયા પર કર્યો છે. રાજકીય હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાનો ઉપયોગ સર્વથા ત્યાજ્ય ગણીને, ગાંધીજીએ રાજકીય ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં અહિંસાની આ નવી પ્રક્રિયા દાખલ કરી છે ને સારી પેઠે ખીલવી છે. આ પ્રક્રિયાથી હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક પ્રણાલિકાને આઘાત પહોંચતો નથી; એટલું જ નહીં પણ એ પ્રણાલિકાના અનુશીલનમાંથી જ આ પ્રક્રિયા ઉદ્ભવેલી છે.

આ અહિંસાની લડતે સત્યાગ્રહ, અહિંસાત્મક અસહકાર, સવિનય ભંગ આદિ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ધારણ કર્યાં છે. એ પ્રત્યેકના મૂળમાં અન્યાય પ્રત્યે દ્વેષ અને અન્યાયી પ્રત્યે પ્રેમ રહેલા છે. સત્યાગ્રહી વિરોધી પ્રત્યે વિનયશીલ હોય છે. કાયદાનો ભંગ હમેશ સવિનય જ હોવો જોઈએ. અને "વિનય એટલે અમુક પ્રસંગ પૂરતી ધારણ કરેલી વાણીની કેવળ બાહ્ય નમ્રતા નહીં; પણ

સ્વભાવમાં વણાઈ ગયેલી નમ્રતા, અને પ્રતિપક્ષીનું ભલું કરવાની ઇચ્છા.” ગાંધીજીની બધી લડતો દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે પ્રતિપક્ષી સંકટમાં આવી પડ્યો ત્યારે ત્યારે તેઓ તેની વહારે ધાયા હતા. શત્રુની ભીડનો લાભ લઈ પોતાનું કામ સાધી લેવાના પ્રયત્નો તેમને નાપસંદ છે. બ્રિટન યુરોપમાં મુસીબતમાં હોય ત્યારે આપણે સોદો કરવા ન બેસવું જોઈએ. ગયા યુદ્ધ વખતે તેમણે વાઈસરૉયને લખેલું: “ મારાથી બની શકતું હોત તો હું આવે ટાણે હોમરૂલ વગેરેનું ઉચ્ચારણ સરખું ન કરત, પણ સામ્રાજ્યની ભીડને વખતે બધા શકિતશાળી હિંદીઓને તેના રક્ષણને અર્થે મૂગે મોઢે હોમાઈ જવા પ્રેરત. એટલું કરવાથી જ અમે સામ્રાજ્યના મોટામાં મોટા ને આદરણીય ભાગીદાર બની જાત, અને રંગભેદ તથા દેશભેદ ભૂંસાઈ જાત.”[1] ગાંધીજીની અહિંસાની મોહની જનરલ સ્મટ્સને પણ લાગેલી; ને એમના એક મંત્રીએ ગાંધીજીને કહેલું: “ મને તમારા લોકો ગમતા નથી, ને તેમને મદદ કરવાની મને બિલકુલ ઇચ્છા નથી. પણ કરું શું? અમારી ભીડને વખતે તમે અમને મદદ કરી. અમે તમારી સામે હાથ શી રીતે ઉગામી શકીએ? મને ઘણીવાર થાય છે કે અંગ્રેજ હડતાળિયાઓની પેઠે તમે પણ હિંસાનો આશ્રય લો તો સારું. એટલે પછી અમને તરત જ ખબર પડી રહે કે તમને કેવી રીતે ઠેકાણે પાડવા. પણ તમે તો શત્રુને પણ ઈજા કરવાની ના પાડો છો. તમે જાતે કષ્ટ સહન કરીને જીત મેળવવા ઈચ્છો છો, અને વિનય ને સભ્યતાની તમે જાતે સ્વીકારેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કદી કરતા નથી. એને લીધે જ અમે સાવ લાચાર બની જઈએ છીએ.”

ગયું યુદ્ધ “ યુદ્ધનો સદાને માટે અંત આણવાને સારુ”

---

૧. આત્મકથા, પૃ. ૬૦૫.

લડાયેલું. તે પૂરું થયા પછી વીસ વરસે આજે કરોડો માણસો શસ્ત્રસજ્જ બન્યા છે; અને અત્યારના શાંતિના કાળમાં જ જમીન પર સેનાઓ ભેગી થાય છે, સમુદ્ર પર મનવારોના કાફલા ફરે છે, ને લડાયક વિમાનો આકાશમાં ઊડે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે શસ્ત્રયુદ્ધથી પ્રશ્નો ઊકલતા નથી, પણ ઊલટા ગૂંચવાડામાં પડે છે. ઘણાં ખ્રિસ્તી સ્ત્રીપુરુષો યુદ્ધના પક્ષની તેમજ વિપક્ષની દલીલો સાંભળીને વિમાસણમાં પડી ગયાં છે, ને મનોવ્યથા ભોગવે છે. શાંતિવાદી કહે છે કે યુદ્ધ એ ગુનો છે, માનવજાતિને કાળપ લગાડે છે, અને જંગલીપણાનાં સાધનો વડે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવામાં જરાયે ઔચિત્ય કે શોભા નથી. જે સ્ત્રીપુરુષોની જોડે આપણે કશો કજિયો નથી તેમને માથે દુઃખોનો વરસાદ વરસાવવાનો આપણને કશો હક નથી. યુદ્ધમાં પડેલી પ્રજાના મનમાં શત્રુને હરાવી તેનું નિકંદન કાઢવાનો અડગ નિર્ધાર હોય છે. ભય અને દ્વેષની પ્રબળ લાગણીઓ તેના મનને ઘેરી વળે છે. ઘીચ વસ્તીવાળા શહેર પર મોત ને વિનાશની વૃષ્ટિ કરવાનું કામ કંઈ પ્રેમ અને ક્ષમાવૃત્તિથી બની શકતું નથી. યુદ્ધની આખી રીત શેતાનને શેહ આપવા માટે શેતાનનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે. ઇસુ ખ્રિસ્તનું માનસ, તેમનો ધર્મોપદેશ, અને તેમના આચરણનું દૃષ્ટાંત એ સર્વ યુદ્ધનો નિષેધ સૂચવે છે. હિંસા અને ખ્રિસ્તીધર્મ બેનો મેળ બેસાડવો અશક્ય છે.

યુદ્ધના સમર્થકો કહે છે કે યુદ્ધ એ ભયાનક બૂરાઈ છે એની અમે ના નથી પાડતા; પણ કેટલેક પ્રસંગે બે બૂરાઈની વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય છે, તેમાં યુદ્ધ એ નાની બૂરાઈ છે. વહેવારુ ડહાપણ વસ્તુઓનું તારતમ્ય — ઓછાવત્તા મહત્ત્વનું પ્રમાણ સમજવામાં રહેલું છે. આપણે સમાજના, તથા એ સમાજનું અંગભૂત જે રાજ્ય તેના, ઉપકાર તળે હોઈ તે બંનેની પ્રત્યે આપણાં

કેટલાંક કર્તવ્યો છે. સમાજના સભ્ય તરીકે આપણે જાનમાલનું રક્ષણ, કેળવણી, અને બીજા એવા લાભો મેળવીએ છીએ, જેના વડે આપણાં જીવન ઉપયોગી ને રસમય બને છે. એટલે, જ્યારે રાજ્ય ઉપર હુમલો આવે ત્યારે તેનું રક્ષણ કરવાનો, ને આપણા પૂર્વજોએ આપેલા વારસા પર તરાપ વાગે ત્યારે તેને સાચવી રાખવાનો, આપણો ધર્મ થઈ પડે છે.

જે લોકોની સામે આપણને કશું ઝેરવેર નથી તેમનાં અંગ કાપવાનું ને જીવ લેવાનું, તેમને ઘાયલ કરવાનું ને તેમનું નિકંદન કાઢવાનું કામ આપણી પાસે કરાવી લેવાનું હોય ત્યારે આપણી આગળ આવી દલીલો રજૂ કરવામાં આવે છે. નાઝી જર્મની કહે છે કે મનુષ્યનો પ્રધાન ધર્મ તેના રાજ્યના સભ્ય બનવામાં છે; અને એ રાજ્યની ધારણાઓ પાર પાડવામાં ફાળો આપવો એમાં એની કૃતાર્થતા, સુજનતા, ને સાચી સ્વતંત્રતા રહેલી છે. પોતાની મહત્તા કરતાં વ્યક્તિઓના સુખને ગૌણ માનવાનો રાજ્યને અધિકાર છે. માણસ, શરીરસુખની તૃષ્ણાને વશ થઈ, વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને માટે ઝંખે છે. યુદ્ધ એના મનમાંથી એ ઝંખના નિર્મૂળ કરે છે, એ યુદ્ધનો મોટામાં મોટો સદ્‌ગુણ છે. ફાસિસ્ટ પક્ષની સ્થાપનાની વીસમી જયંતી વખતે ભાષણ આપતાં મુસોલિનીએ કહેલું: “આજે તો આપણી આગળ એક જ કામ છે — ગમે તે ભોગે ને ગમે તે સાધન વાપરીને વધારે તોપો, વધારે મનવારો ને વધારે વિમાનો પેદા કરવાં. તેમ કરતાં, જેને બિનલશ્કરી સમાજ-જીવન કહે છે તેની હોળી કરવી પડે તોયે પરવા નથી.” “ઇતિહાસ લખાવો શરૂ થયો ત્યાર પહેલાંથી માંડીને સેંકડો વરસ થયાં એક જ પોકાર સંભળાતો આવ્યો છે: ‘નિઃશસ્ત્રોના ભોગ મળ્યા છે.’” “આપણી ઇચ્છા એવી છે કે ભ્રાતૃભાવ, ભગિનીભાવ, વિશ્વબંધુત્વ ને એ જાતનાં બીજાં ટાહ્યલાંનું નામ દુનિયામાં ન દેવાવું જોઈએ.

કેમકે રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ તે શસ્ત્રબળનો છે, અને એ શસ્ત્રબળના સંબંધને આધારે જ આપણી રાજનીતિ ઘડાશે." વળી તે કહે છે: "નીતિધર્મની દૃષ્ટિએ આ સવાલનો વિચાર કરવાનો હોય, તો દુનિયામાં એવું સતું કોઈ નથી જેને પાપીના ઉપર પહેલો પથરો નાખવાનો અધિકાર હોય." સામ્રાજ્યરચના એ ગંજીફાની રમત જેવી છે. કેટલાંક રાષ્ટ્રોને સરસ પાનાં મળી જાય છે, ને તેઓ એવી સારી બાજી ખેલે છે કે બીજાંઓ ક્યાંનાં ક્યાં પાછળ પડી જાય છે. જેટલો નફો મળવાનો હોય તે બધો મળીને ખીસાં તર થાય એટલે એ રાષ્ટ્રો મોઢું ફેરવી બીજાંઓ સામે જુએ છે, ને કહે છે કે જુગાર રમવો એ પાપ છે! બીજાંઓ હજુ જૂની રમત રમવા ઇચ્છે છે એ જોઈને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યાનો દેખાવ કરે છે. જાતિમદ, સત્તા ને શસ્ત્રબળની મૂર્તિઓ એકલા મધ્ય યુરોપમાં જ પૂજાય છે એમ માનવું યોગ્ય નથી.

ઇંગ્લંડની ઉમરાવસભામાં ૧૯૩૯ ની ૨૦ મી માર્ચે થયેલી ચર્ચામાં કેંટરબરીના આર્ચબિશપે "ન્યાયની રક્ષા માટે બળનો સંચય" કરવાની વિનવણી કરેલી. તેમણે કહેલું: "આપણે આમ કરવું પડે છે, કેમકે આપણી પાકી ખાતરી છે કે જગતમાં એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે જે શાંતિ કરતાં પણ વધારે પવિત્ર છે; એ વસ્તુઓનું રક્ષણ થવું જ જોઈએ. જે વસ્તુઓ સંસ્કૃતિ ને માનવકલ્યાણને માટે આટલી કીમતી છે તેનું રક્ષણ રાષ્ટ્રો કરે એમાં ઈશ્વરની ઇચ્છાનો અનાદર થાય છે એવું હું માની શકતો નથી." ગાંધીજી આપણને એવા પુણ્યપુરુષ મળ્યા છે જેમની ધર્મનિષ્ઠા લોકોત્તર છે. એટલે તેઓ સ્વદેશભક્તિના ઝનૂનવાળા માણસોની સભામાં નિર્ભયપણે જઈને કહી શકે કે "હું, જરૂર પડશે તો, સત્યને અર્થે હિંદુસ્તાનનો પણ ભોગ આપીશ." તેઓ કહે છે: "હું જે ધાર્મિક માણસોને મળ્યો છું તેમાંના ઘણાખરા પ્રચ્છન્ન

રૂપમાં મુત્સદ્દીઓ છે. પણ હું મુત્સદ્દીનો વેશ પહેરવા છતાં હૃદયથી ધાર્મિક માણસ છું.”

ધર્મનિષ્ઠ માણસનું ધ્યેય એ નથી કે દુનિયાદારીનો વહેવાર જેટલું ખેંચાણ કરે તેટલો પોતાના આદર્શને નીચો ઉતારવો. તેનું ધ્યેય તો સંસારના વહેવારમાં પણ પોતાના આદર્શ અનુસાર વર્તવાનું, ઊર્ધ્વગામી બનવાનું, અને વહેવારને આદર્શની કોટિએ ચડાવતા જવાનું છે. આપણી સ્વદેશનિષ્ઠાઓ માનવકુળની આધ્યાત્મિક એકતાને છિન્નભિન્ન કરી રહી છે. એ વિશાળ સમાજ પ્રત્યેની આપણી નિષ્ઠા વ્યકત કરવાનો રસ્તો એ છે કે શસ્ત્રયુદ્ધમાં ભાગ ન લેવો. અને આપણા રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિષ્ઠા વ્યકત કરવાનો રસ્તો એ છે કે તેનું રક્ષણ ધર્મને અપ્રતિકૂળ અને માણસાઈને છાજે એવા ઉપાયોથી કરવું. કંઈ નહીં તો ધર્મપરાયણ માણસોએ તો એટલો નિશ્ચય કરવો જ જોઈએ કે અમે રામની આણ માનીશું, મનુષ્યની નહીં. આપણી મુશ્કેલી એ છે કે સર્વ દેશોમાં સમાજની આગેવાની જે માણસોના હાથમાં છે તેઓ યુદ્ધને રાજનીતિનું એક ધર્મ્ય સાધન માને છે, અને પ્રગતિનું માપ વિજયના વિસ્તાર પરથી કાઢે છે.

માણસ, ક્રૂરતામાં જ રાચવાના સ્વભાવવાળો ન હોય તો, પોતે જ્યારે હેત અને દયા દાખવે છે ત્યારે મનથી સુખી થાય છે. સર્જનમાં આનંદ ને સંહારમાં પરિતાપ રહેલા છે. સામાન્ય સૈનિકોને તેમના શત્રુઓ પ્રત્યે કંઈ જ દ્વેષ નથી હોતો. પણ રાજ્યકર્તા વર્ગો તેમની ભય, સ્વાર્થ ને ગર્વની લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરે છે, ને તેમનાં હૃદયમાંથી દયાભાવને નિર્મૂળ કરે છે. જેમનાં મનમાં ક્રોધ અને દ્વેષની લાગણીઓ કૃત્રિમપણે પેદા કરવામાં આવી છે એવા લોકો એકબીજા સાથે લડે છે, કેમકે તેઓ સાદા, ભોળા માણસો છે, ને ઉપરીની આજ્ઞા માનવાની તાલીમ પામેલા છે. છતાં તેઓ

પોતાની હિંસામાં કીનો આણી શકતા નથી. જે વસ્તુનો તેમને અણગમો છે તે વસ્તુ લશ્કરી શિસ્ત તેમની પાસે પરાણે કરાવે છે. એની આખરી જવાબદારી સરકારોની છે. તેઓ તો દુરાગ્રહી ને નિર્દય હોય છે. તેમણે સાદા લોકોને કેદમાં પૂરી રાખીને તેમની માણસાઈ ઘણે અંશે હરી લીધેલી હોય છે. જે માણસો સર્જન-પ્રવૃત્તિમાં રાચતા ને તેમાંથી જીવનનો આનંદ મેળવતા તેમને વિનાશ માટે રચાયેલાં લશ્કરો, કાફલા ને હવાઈ દળોમાં જોડાવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. આપણે ખુનામરકીની વાહવાહ બોલાવીએ છીએ ને દયાને શરમપાત્ર નિર્બળતા માનીએ છીએ. આપણે સત્યના શિક્ષણની મનાઈ કરીએ છીએ, ને જૂઠાણાં ફેલાવવાના હુકમો આપીએ છીએ. આપણે આપણા પોતાના દેશભાઈઓનાં તેમજ પરદેશીઓનાં સભ્યતા, સુખ ને જીવનનો વિનાશ કરીએ છીએ; અને સામુદાયિક ખુનામરકી તથા આધ્યાત્મિક મૃત્યુની જવાબદારી આપણે માથે વહોરી લઈએ છીએ.

જ્યાં લગી સર્વ રાષ્ટ્રો એકબીજા પ્રત્યે સ્વતંત્રતા ને મિત્રાચારીની ભાવનાથી વર્તે નહીં, અને જ્યાં લગી આપણે સમગ્ર સમાજજીવનની નવી કલ્પના ખીલવીએ નહીં, ત્યાં લગી જગતમાં શાંતિ સ્થપાવાની નથી. આ પૃથ્વી પર એક બાજુ સંસ્કૃતિ ને માનવજાતિનું ભાવિ, અને બીજી બાજુ આત્મા, સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય અને મનુષ્યપ્રેમની વિશ્વવ્યાપી ભાવનાઓનું અનુશીલન અને સંવર્ધન, એ બેની વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. એ ભાવનાઓ ગાંધીજીના જીવનના શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ છે. આ હિંસક ને દુઃખી જગતમાં ગાંધીજીની અહિંસા એક અતિ સુંદર સ્વપ્ન સમાન ભાસે છે; ને એ સ્વપ્નું એટલું સુંદર છે માટે જ સાચું ન હોય એવી શંકા ઊપજે છે. ગાંધીજી માને છે કે ઈશ્વર સત્ય અને પ્રેમની મૂર્તિ છે, અને તે ઇચ્છે છે કે આપણે પરિણામોની પરવા કર્યા વિના સત્યનિષ્ઠ ને

પ્રેમાળ બનવું. વ્યવહારકુશળ માણુસ શામાંથી અર્થલાભ થશે એ ખોળવાની જેટલી તકલીફ લે છે તેટલી જ તકલીફ સાચો ધર્મનિષ્ઠ માણુસ ધર્મ્ય અને શ્રેયસ્કર શું છે તે ખોળવાની લે છે; અને તે પ્રમાણે આચરતાં પોતાના પ્રિયમાં પ્રિય વ્યક્તિગત, કોમી ને રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થોનો ભોગ આપવો પડે તો તેમાં પાછી પાની કરતો નથી. જેમણે વૈયક્તિક તેમજ સામુદાયિક સ્વાર્થની હોળી કરી છે, આસક્તિમાત્રને કાંચળીની જેમ ઉતારી નાખી છે, તેમનામાં જ એમ કહેવાનું બળ અને ધૈર્ય આવે છે કે "હે પ્રભુ, મારા સ્વાર્થો ભસ્મીભૂત થાઓ, જેથી તારી જ ઇચ્છા પાર પડે." આસ્તિકતા, સત્યનિષ્ઠા ને પ્રામાણિક વર્તનથી કોઈને હાનિ થવા પામે એ ગાંધીજી શક્ય જ માનતા નથી. તેમને એવી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે જગતના વિજેતાઓ ને શોષકો નીતિનિયમના અભેદ્ય ખડકની સામે ધસારાબંધ અફળાય છે ખરા, પણ અંતે તેઓ આત્મનાશ જ વહોરી લેવાના છે. અનીતિમાન થવામાં સલામતી પણ નથી, કેમકે સત્તાની ઝંખનાનો વિજય સંભવતો નથી. આપણે 'રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ'-ની વાત કરીએ છીએ ત્યારે એમ માની લઈએ છીએ કે દુનિયાના અમુક પ્રદેશોના સ્વામી બનવાનો અવિચળ ને સનાતન હક ઈશ્વરે અમને આપેલો છે. અને 'સંસ્કૃતિ'? સંસ્કૃતિઓ તો જગતે એવી અનેક જોઈ નાખી છે જેનાં ખંડેરો ઉપર જમાનાઓની ધૂળ વળી ગઈ છે. તેનાં શહેરોની જગાએ ઘીચ જંગલો જામ્યાં છે, ને ચાંદની રાતે ત્યાં શિયાળવાં રૂએ છે.

ધર્મપ્રાણ, શ્રદ્ધાધન પુરુષ 'સંસ્કૃતિ' ને 'રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ'-ના વિચારોથી દોરવાતો નથી. પ્રેમ એ અનુકૂળ આવે ત્યાં સુધી પકડી રાખવાની ને ન ફાવે ત્યારે છોડી દેવાની વસ્તુ નથી. પ્રેમ લાભાલાભનાં લેખાં માંડવા બેસતો નથી. કેટલાક લોકો નિરાશ બનીને એવા વિચાર પર આવે છે કે કાં તો જગતમાંથી નાસી

છૂટવું અથવા તેના ભાંગીને ભૂકા કરવા, એ સિવાય આધુનિક જગતની હિંસા સામે કશો ઉપાય જ નથી. એવાઓને ગાંધીજી કહે છે કે બીજો ઉપાય છે, ને તે આપણુ સહુને સુલભ છે. એ ઉપાય તે પ્રેમધર્મ. તેણે અનેક જુલમોની ભયાનક અગ્નિપરીક્ષાઓમાંથી પણ મનુષ્યના આત્માને અણીશુદ્ધ બહાર કાઢ્યો છે, ને હજુ પણ પ્રસંગ આવ્યે કાઢશે. પશુબળનાં પ્રચંડ પ્રદર્શનો અને તેના ભેરીનાદ આગળ ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ ભલે તતૂડી જેવો લાગે. પણ પશુબળથી પણ વધારે પ્રચંડ એક શક્તિ છે — મનુષ્યનો અમર આત્મા. તે ગમે તેટલા કોલાહલ કે સંખ્યાબળથી અભિભૂત થાય કે દબાઈ જાય એવો નથી. જાલિમો ભલેને તેને ગમે તેટલી બેડીઓ પહેરાવવા મથે, એ બધી બેડીઓને તે તોડી નાંખ્યા વિના રહેવાનો નથી. ૧૯૩૯ ના માર્ચમાં જગત પર વિષમ પ્રસંગ આવી પડેલો તે વખતે 'ન્યૂ યૉર્ક ટાઈમ્સ' ના ખબરપત્રીએ ગાંધીજીની પાસે જગતને માટે સંદેશો માગ્યો હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું કે લોકશાસનવાળાં રાજ્યો એકસામટાં શસ્ત્રસંન્યાસ કરે એ જ એક ઉપાય છે. તેમણે કહ્યું: "હું અહીં બેઠેલો છું એની મને જેટલી ખાતરી છે તેટલી જ ખાતરીથી હું માનું છું કે આટલું થાય તો હિટલરની આંખો ઊઘડે ને તેના હાથમાંથી શસ્ત્ર છૂટી જાય." પ્રશ્નકારે પૂછ્યું: "એ એક અદ્ભુત ચમત્કાર ન ગણાય?" ગાંધીજી કહે: "હા. પણ જગતને માથે જે કતલનો ભય ઝઝૂમી રહ્યો છે તેમાંથી તે ઊગરી જાય." "કઠણમાં કઠણ ધાતુ પૂરતી ગરમી અપાતાં ઓગળી જાય છે; તે જ રીતે કઠણમાં કઠણ હૃદય અહિંસાની પૂરતી ગરમી લાગતાં પીગળવું જ જોઈએ. અને અહિંસામાં ગરમી પેદા કરવાની અમર્યાદ શક્તિ પડેલી છે........ પચાસ વરસના મારા અનુભવમાં મેં એકે પરિસ્થિતિ એવી નથી જોઈ જ્યારે મારે કહેવું પડ્યું હોય કે હું લાચાર છું, ને મારી પાસે

કશો અહિંસક ઉપાય રહ્યો નથી.” પ્રેમ એ માનવજીવનનો નિયમ છે; માનવજીવનની સ્વભાવસિદ્ધ આવશ્યકતા છે. આપણે એવી સ્થિતિએ પહોંચવા આવ્યા છીએ જ્યારે મનુષ્યોને આ આવશ્યકતા સમજાશે. કેમકે મનુષ્યો જો આ સિદ્ધાંતને ટાળશે ને ઠોકરે ઉડાવશે તો મનુષ્યજીવન અશક્ય થઈ પડવાનું છે. યુદ્ધો થાય છે એનું કારણ એક જ છે. જે જીવનવ્યવસ્થામાં યુદ્ધની જરૂર જ ન રહે એવી વ્યવસ્થા માટે માણસોમાં નિઃસ્વાર્થતા જોઇએ. પણ તેવી નિઃસ્વાર્થતા આપણામાં પૂરતી નથી. શાંતિસ્થાપના માટેનો સંગ્રામ તો લડાવો જોઈએ વ્યક્તિના હૃદયરૂપી કુરુક્ષેત્ર પર. ગર્વ અને સ્વાર્થ, ભય અને વિષયવિકારની શક્તિને મનુષ્યના અંતઃસ્થ, અંતર્યામી આત્માએ તોડી નાખવી જોઇએ. રાષ્ટ્રીય જીવનની તેમજ વિશ્વવ્યવસ્થાની નવરચના કરવી હોય તો જીવનનો જૂનો ચીલો છોડી નવો જ ચીલો પકડવો જોઇએ. એ ચીલો — એ જીવનમાર્ગ — સર્વ વર્ગોના, જાતિઓના ને રાષ્ટ્રોના સાચા હિતની રક્ષા ને વૃદ્ધિ કરશે. જે મુક્તાત્માઓ અવિદ્યાની અંધ ને સ્વાર્થી ઇચ્છાની તાબેદારીમાંથી પોતાના પુરુષાર્થને બળે છૂટી ગયા છે તેઓ જ શાંતિસ્થાપના માટે પ્રયત્ન કરી શકશે ને તેમાં સફળતા મેળવી શકશે. શાંતિનો અર્થ એ છે કે અમુક સનાતન સિદ્ધાંતો ને આદર્શોને પોતાનાં જીવન અને આચરણમાં મૂર્તિમંત કરવા ને તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવું. એ સિદ્ધાંતો ને આદર્શો માટે લડવામાં આપણે એવાં જ સાધનો વાપરવાં જોઈએ જેથી નીતિનો હ્રાસ કે મનુષ્યનો સંહાર ન થતો હોય. એવો પ્રયત્ન કરતાં જે કંઈ દુઃખ કે કષ્ટ વેઠવા વારો આવે તે સહેવાને આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રવાસ કરતાં મેં જોયું છે કે ગાંધીજીની કીર્તિ મોટામાં મોટા રાજધુરીણો ને રાષ્ટ્રનેતાઓ કરતાં વધારે વ્યાપક છે; અને તેમાંના કોઈના કરતાં, કે એ સર્વના સમૂહ

કરતાં પણ, ગાંધીજીના વ્યકિતત્વને વિષે લોકોનાં મનમાં અધિક સ્નેહ ને આદર છે. એમનું નામ એવું દિગંતવ્યાપી ને એટલું બધું પરિચિત છે કે કોઈ પણ ખેડૂત કે મજૂર એવો નહીં નીકળે જે એમને માનવજાતિના મિત્ર ન માનતો હોય. એ લોકો એમ માનતા લાગે છે કે ગાંધીજી પૃથ્વી પર સત્યયુગની પુનઃસ્થાપના કરશે. પણ જેમ આપણે રસ્તે જતી ગાડીને બોલાવીએ છીએ તેમ સત્યયુગને હાક મારીને બોલાવી શકાય એમ નથી. કેમકે આપણે એક એવી વસ્તુની તાબેદારીમાં પડ્યા છીએ જે કોઈ પણ રાષ્ટ્રના કરતાં વધારે બળવાન છે ને ગમે તેવા પરાજયના કરતાં વધારે અપમાનકારક છે. એ વસ્તુ છે અજ્ઞાન, અવિદ્યા. આપણી સર્વ શકિતઓ જીવનને માટે નિર્માયેલી છે; છતાં આપણે તેને આડે રસ્તે વહેવા દઈ મૃત્યુને કાજે વપરાવા દીધી છે. માનવજાતિનું સર્જન થયું છે એનો અર્થ જ એ છે કે એને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો હક છે. છતાં આપણે એ હકને વિસારે પડવા દીધો છે, અને આપણી શકિતને સત્તા ને સંપત્તિની સાધનામાં વપરાવા દીધી છે. એ સત્તા ને સંપત્તિ પણ એવી, જેના બળ વડે ખોબા જેટલા લોકોના મૃગજળ જેવા સંતોષને ખાતર અનેકોના સુખનું બલિદાન અપાય છે. જે ભ્રમની ગુલામીમાં તમે ને હું પડ્યા છીએ તે જ ભ્રમની ગુલામીમાં જગત પણ ફસાયેલું છે. આપણે સંપત્તિ ને સત્તાની પ્રાપ્તિ માટે નહીં પણ પ્રેમ અને દયાધર્મની સ્થાપના માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. આ ભ્રમના પાશમાંથી છૂટી જવું એ જ સાચી વિમુકિત છે.

ગાંધીજી એ મુકિતમંત્રના દ્રષ્ટા ને પ્રવર્તક છે. તેઓ તેમના અનન્ય પાવિત્ર્ય ને શૂરાતનને બળે કરોડો મનુષ્યોનાં હ્રદય પર રાજ્ય કરે છે. વિશ્વમાં હમેશાં એવા કેટલાક માણસો તો નીકળશે જ, જેઓ વિશુદ્ધ અને પરિપૂત જીવનનાં આવાં વિરલ દૃષ્ટાંતોમાં

આત્મબળ ને અડગ સત્યનિષ્ઠાનો મૂર્તિમંત અવતાર નિહાળી ઉન્નત થશે ને તેમાંથી પ્રેરણા મેળવશે. સામાન્ય સદિચ્છા, રૂઢિગત સદાચાર કે અસ્પષ્ટ કલાભિરુચિના આડંબરવાળા આધુનિક જીવનમાં આત્મબળ કે અડગ સત્યનિષ્ઠા ક્યાંયે જડે એમ નથી. ઘણા આધુનિક ઉપદેશકોની પાસે આપવા જેવી મૂડી ઉપર ગણાવી તેટલી જ છે. સત્યને અનુસરવું, સાદાઈ રાખવી, હૃદયને શુદ્ધ ને નમ્ર બનાવવું, દુઃખ અને સંકટમાં પ્રસન્ન ને સંતુષ્ટ રહેવું, જીવનને ચાહવું ને મૃત્યુથી ભાગવું નહીં, પરમાત્માની ઉપાસના કરવી ને મરેલાંનાં ભૂતોથી ડરવું નહીં — એના કરતાં સારું શિક્ષણ કે આચરણ જગતનો જન્મ થયો ત્યારથી કદી જોયા કે જાણ્યામાં આવ્યું નથી.

એક સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિ

['મહાત્મા ગાંધી' એ અભિનંદનગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાંથી]

આમાંના જુદાજુદા નિબંધો ને વિચારોમાં તે તે લેખકના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ પડતું હોઈ આ પુસ્તક અસમાન ગુણવાળું ને અસંબદ્ધ થઈ ગયું હશે એમ કદાચ કેટલાકને લાગે. પણ હું માનું છું કે એવું બન્યું નથી. એના પ્રત્યેક પાનાને એક સૂત્રે પરોવનાર પ્રધાન અને અવિસ્મરણીય વિષય છે: વર્તમાન જગતને ગાંધીજીનો પડકાર અને સંદેશો. જગતના સંચામાં કંઈક બગડ્યું છે એમ સહુ કબૂલ કરે છે. આપણાં જીવન ઈતિહાસના એક અજોડ પ્રસંગમાંથી — એક મહાવિષમ ઘડીમાંથી — પસાર થઈ રહ્યાં છે. આપણી પ્રવૃત્તિના — ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક — એકેએક ક્ષેત્રમાં આપણા માર્ગમાં એક વસમો વળાંક આવી પડ્યો લાગે છે. જેમણે આ દૃશ્યનું અવલોકન કર્યું છે તેઓ આપણી રોગશય્યાએ પડેલી સંસ્કૃતિના વ્યાધિનાં જાતજાતનાં નિદાન અને ઉપચાર બતાવે છે. ગાંધીજી કહે છે કે આપણે, એટલે કે સમાજરચનાના અંગભૂત માણસો, પોતે જ વ્યાધિરૂપ છીએ; અને જો સંસ્કૃતિને સુધારવી હોય તો આપણે જાતે પલટાવું જોઈએ.

જેઓ આ પુસ્તક વાંચશે તેમના ધ્યાનમાં આવશે કે ગાંધીજીના વચન અને કર્મમાં, વિચાર અને આચારમાં કેવી તલસ્પર્શી એકતા છે, તેમના સમગ્ર જીવન ને કાર્યમાં કેવો સુંદર મેળ છે, કેવો સુમધુર સંવાદ છે. એ સંવાદમાં જ સાચી સત્યનિષ્ઠાનું ખરું હાર્દ રહેલું છે. તેને લીધે તેઓ માત્ર આપણા યુગની જ નહીં પણ સર્વ યુગની એક સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિ બન્યા છે.

કષ્ટસહન વાટે ક્રાંતિ*

૧. ધર્મ અને પરલોકપરાયણતા

બાઈબલના જૂના કરારના ઈઝેકિયેલના અધ્યાયમાં એક જગાએ ઈશ્વરે કહ્યું છે: "હું એને ઊંધોચતો કરીશ, ઊંધોચતો કરીશ, ઊંધોચતો કરીશ: અને એ અલોપ થશે. છેવટે એના પર જેનો હક છે તે આવી પહોંચશે ત્યારે તેને હું આ આપીશ."† આજનું પ્રવચન હું આ વાક્ય પર કરવા ઈચ્છું છું.

---

* ઑક્સફર્ડની મૅંચેસ્ટર કૉલેજના દેવળમાં તા. ૮ મી જૂન ૧૯૩૦ ને દિવસે આપેલું પ્રવચન.

† આ વાક્ય એક દુષ્ટ યહૂદી રાજાને ઉદ્દેશીને યહોવાએ કહેલું છે. એ આખો ભાગ આ પ્રમાણે છે:

"પ્રભુ કહે છે: 'તેં તારા અન્યાયોને યાદગાર બનાવ્યા છે. તારા દુરાચારો ઉઘાડા પડી ગયા છે. તારાં બધાં કામમાં તારાં પાપ દેખાઈ આવે છે. હું કહું છું કે તું આંખે ચડયો છે, એટલે તને હું મારે હાથે ઉપાડી લઈશ.

'હે ઈઝરાયલના પાપી, દુરાચારી રાજા, તારા દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા છે. તારા અન્યાયનો હવે અંત આવશે.'

પ્રભુ કહે છે: 'કાઢ તારો મુગટ, ઉતાર તારો તાજ: એ આમ જ રહેવાનો નથી: જે નીચે છે તેને હું ઉપર ચડાવીશ, ને જે ઊંચે છે તેને હેઠો પાડીશ.

'હું એને (મુગટને) ઊંધોચતો કરીશ, ઊંધોચતો કરીશ, ઊંધોચતો કરીશ: અને એ અલોપ થશે. છેવટે એના પર જેનો હક છે તે આવી પહોંચશે ત્યારે તેને હું આ આપીશ.'

—અનુવાદક

ધર્મની સામે અનેક પ્રકારની ટીકા થાય છે. એમાંની એક ટીકા એ છે કે ધર્મ માણસને જે સ્થિતિ જન્મથી મળી હોય તેમાં સંતોષ માનવાનું, ને દુનિયાદારીનાં કામકાજ છોડી વૈરાગી બનવાનું શીખવે છે. વળી ધર્મ એ પરમાત્મા ને જીવાત્મા વચ્ચેનો વિષય છે; તેને ઇહલોક જોડે કશી લેવાદેવા નથી. એકાંતમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરી શકાય એટલા માટે સંસારમાંથી ભાગી છૂટનાર સાધુસંન્યાસીની તે સ્તુતિ કરે છે ને તેને ઊંચું પદ આપે છે. તે પરથી માણસો સંસારનો ત્યાગ કરીને અનંત જીવન યા અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ માટે સાધના કરે છે. એક આરબ વિચારકે કહ્યું છે: "આ દુનિયા ને પેલી બીજી દુનિયા એક પતિની બે પત્નીઓ જેવી છે — તે જો એકને રાજી કરે તો બીજીને અદેખાઈ આવે છે." ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે આવો દુઃખદ કલહ છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. આવું વચન સાંભળીને ટીકાકાર સકારણ એવો આરોપ કરે છે કે ધર્મ એ આપણને ઇહલોકનાં દુઃખો ભુલાવવાને કાઢેલી એક પ્રકારની ઘેનની દવા છે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે એ ધનવાનોએ યોજેલી એક સહેલી તરકીબ છે; ને તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે તેને જોરે ગરીબોને ગરીબાઈમાં રાખવા, નિરક્ષરોને અજ્ઞાનમાં રાખવા, પાપીઓને પાપપંકમાં મગ્ન રાખવા, ને આમવર્ગના લોકોને તેમના દાસત્વથી સંતુષ્ટ રાખવા. માર્ક્સથી માંડીને સર્વ સમાજવાદી વિચારકો કહે છે કે અમારે તો મુખ્ય સંબંધ ઇહલોકની જોડે જ છે.

૨. ધર્મ અને સામાજિક ક્રાંતિ

પણ સાચો ધર્મ તો સામાજિક આદર્શવાદીઓ સાથે સંમત છે. તે કહે છે કે અનંત જીવન, અમૃતત્વ, મોક્ષ, નિર્વાણ, જે કંઈ કહો તે, ઇહલોકમાં જ મેળવવાનું છે. ધર્મમાં ઈશ્વરની ઉપાસના

જેટલી આવશ્યક છે તેટલો જ આવશ્યક માનવપ્રેમ પણ છે. આપણે આપણો વિકાસ ઇહલોકના આપણા જીવન દ્વારા — તેનું પરિવર્તન કરીને, તેનું રૂપ બદલી નાખીને — સાધવો ઘટે છે. સમાજસેવાના આદર્શવાળાઓ માને છે કે આદર્શ કલ્પના ને વસ્તુસ્થિતિ બેની વચ્ચે વિસંવાદ છે; દૈવી ને આસુરી સંપત્ વચ્ચે સંગ્રામ ચાલે છે. આવી માન્યતા સર્વ ધર્મના મૂળમાં રહેલી છે; તે ધર્મમાત્રના સારરૂપ છે. જગતનાં ક્લેશ અને દુઃખ જોયા પછી બુદ્ધે તેનું નિવારણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે એના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કર્યું નહીં કે એનો ગમે તેવો ખુલાસો આપીને સંતોષ માન્યો નહીં; પણ પ્રખર ક્રાંતિકાર તરીકે તેના પર વિજય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઈસુને લાગ્યું કે સ્વર્ગનું રાજ્ય ઈહલોકના રાજ્યની સામે લડાઈમાં ઊતરેલું છે. સેંટ પૉલે માન્યું કે ઇહલોકની શક્તિઓ આત્માની શક્તિઓ સામે સંગ્રામ ખેલવા ગોઠવાઈ ગઈ છે. ઑગસ્ટાઈને કહ્યું કે આ જગતની સત્તા દેવનગરીની સામે લડે છે. જગતમાં સત્તાનું રાજ્ય ચાલે છે તેને બદલે આત્મબળનો અમલ ચાલુ કરવો એ ધર્મનો પ્રયત્ન છે. ધર્મ માણસને સાહસ અને પ્રયોગ કરવા નીકળી પડવાની હાકલ કરે છે.

ઈશ્વર પોતે મોટામાં મોટો ક્રાંતિકાર છે. તે માત્ર વિશ્વકર્મા નથી; યમરાજ પણ છે. બ્રહ્મારૂપે તે સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે, ને રુદ્રરૂપે તેનો સંહાર કરે છે. જગતની નવી ને વધારે સારી વ્યવસ્થા રચવી હોય તો જૂનીને ભાંગી નાખવી જોઈએ. વૃક્ષના સાચા વિકાસને માટે જેમ ચેતન જોઇએ તેમ ફાલવાની જગા પણ જોઇએ; અને જે કોઈ વસ્તુ જગા રોકી રહી હોય ને વિકાસની આડે આવતી હોય તેને ઉખેડીને ફેંકી દેવી જોઈએ. આપણી આસપાસ, માત્ર આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જ નહીં પણ રાજકીય, સામાજિક ને ઔદ્યોગિક એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં, એવી અનેક પ્રણાલિકાઓ પડેલી છે

જેમાં એક કાળે ચેતન હતું પણ જે આજે નિષ્પ્રાણ બની ગઈ છે. જ્યાં જ્યાં ગાબડાં દેખાય ત્યાં ત્યાં બાકાં પૂર્યે કે થીગડાં દીધે કામ સરે એમ નથી. ધરમૂળનો પલટો, પૂરેપૂરી ઉથલપાથલ, કર્યા વિના છૂટકો નથી. બૌદ્ધિક, નૈતિક ને ભૌતિક ક્ષેત્રોમાં જમીનને ખોદીને ઉપરતળે કરવાની ઘણી જરૂર છે. તેમ થાય તો કંઈક પણ પાક ઊતરે. જેને આપણે અરાજકતા, બળવો, ક્રાંતિ કહીએ છીએ તે પ્રગતિ સાધવાનાં સાધનો છે.

જગતમાં સર્વ સુધારાઓ દંભ અને પાખંડની સામે લડાઈમાં ઊતરેલા, અસંતુષ્ટ, ચળવળિયા, બળવાખોર, ક્રાંતિકાર લોકોએ જ કર્યા છે. તેઓ નવી હિલચાલો શરૂ કરે છે; નવા ઈશ્વરવાદોનું પ્રતિપાદન કરે છે; નવાં બંધારણો રચે છે. ઈસુએ ધર્માધિકારીઓના પાખંડની સામે, રોમન સામ્રાજ્યસત્તાની જહાંગીરી પ્રણાલિકાઓ સામે, ને પોતાના જમાનાના રૂઢિગત શિષ્ટાચારની સામે બળવો ઉઠાવ્યો હતો. સમાજહિત સાધવાની જે ધગશ મહાવીરોમાં હોય છે, જે તેમનામાં ચેતન અને ઉત્સાહ રેડે છે ને તેમને નવાં નવાં સાહસો કરવાની પ્રેરણા આપે છે, તેને ધર્મનિષ્ઠા જોડે કશો વિરોધ નથી; એટલું જ નહીં પણ એ ધર્મ-નિષ્ઠાનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ધર્મપરાયણ સાધુસંતોએ, અને જુલમ ને અન્યાયના દર્શનથી જેમના આત્મા સંતપ્ત થઈને પ્રજળી ઊઠ્યા છે એવા પેગંબરોએ જ માનવહૃદય પર ઊંડામાં ઊંડી છાપ પાડી છે. માર્ક્સવાદે આજે ધર્મનો જે સદંતર અસ્વીકાર ને ત્યાગ કર્યો છે તે અનાવશ્યક લાગે છે આપણને સમાજહિતનાં કામમાં રસ હોય એટલા માટે આપણે આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધ તોડી નાખવો જોઈએ એવું નથી. આત્મજ્ઞાન અને સામાજિક કાર્યકુશળતા એકબીજાનાં વિરોધી નથી, એટલું જ નહીં પણ એકબીજાનાં પૂરક છે. આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવું એનો અર્થ એ છે કે ફળદાયી

સમાજકાર્ય કરવાની આપણી શક્તિ વધતી અટકાવવી. જગતને ફરીફરીને ભાંગવામાં ને નવેસર રચવામાં આવે છે; ને એમ કરતાં કરતાં તે પૂર્ણત્વની નજીક ને નજીક પહોંચતું જાય છે. જ્યાં લગી માનવજાતિ દુર્ગુણી, અણઘડ ને હઠીલી છે ત્યાં લગી તેને ઓગાળીને ધાર્યો ઘાટ આપવા માટે આથી બીજો રસ્તો જ નથી. ઈશ્વર પર આસ્થા રાખનારાઓમાં બળવો કરવા જેટલી શ્રદ્ધા હોય છે. ઈશ્વર વાડા તોડનારા, ક્ષોભ મચાવનારા, ક્રાંતિઓ કરનારા લોકોના પક્ષમાં છે; તેમનો સંગાથી છે. તેના સેવકો જગતમાં શાંતિ નથી ઉપજાવતા, અશાંતિ પેદા કરે છે. તેઓ જે ધ્રુવતારા પર નિશાની રાખીને જીવનનું નાવ હંકારે છે તેને જગત જોઈ શકતું નથી, ને તેથી તેમને ધિક્કારે છે.

પણ આપણામાં વિનાશ કરવાની ઈચ્છા હોય એટલું બસ ગણાય? કેવળ ઉત્પાત મચાવવાને ખાતર જ કરેલા બળવાને આપણે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ ખરું? વિલાસપ્રિય લોકોએ આધ્યાત્મિક સંયમનાં બંધનો સામે કરેલા સસ્તા ને સહેલા બળવા આજે આપણે ઘણા જોઈએ છીએ. વિનાશનું કામ સહેલું છે ને હિંસક સ્વભાવવાળાને બહુ રુચતું આવે છે.

આપણે બળવાને ખાતર જ બળવો કરવો જોઈએ, કે એમાં કંઈ ઉચ્ચતર ધ્યેય રાખવું જોઈએ? બાઈબલનું પેલું વચન કહે છે કે એવું ધ્યેય છે તો ખરું. વિકાસક્રમના અંતિમ ધ્યેય જેવી કંઈક વસ્તુ છે જ. કજિયાનો છેવટનો અંત ત્યારે જ આવે જ્યારે એનો વાજબી નિકાલ કરવામાં આવ્યો હોય. જગત પર જે લોકોનો માલિકીહક છે તેમના હાથમાં જગત સોંપાવું જોઈએ.

જગતના હકદાર માલિકો કોણ છે? પાકા, પહોંચેલા, કામમાં કુશળ, ને વહેવારમાં એક્કા એવા વેપારી વૃત્તિવાળા માણસોનો

આજે જગત પર કબજો છે. પણ તેઓ એના સાચા માલિક છે ખરા? સર્વ ધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથો પોકારીને કહે છે: 'સભી ભોમ ગોપાલકી'. **ईशावास्यमिदं सर्वम्** — 'આ બધું ઈશ્વરે વ્યાપેલું છે'. આપણે જો ઈશ્વરના સેવક હોઈએ તો આપણે સત્યના પક્ષમાં ભળવું જોઈએ ને તેને માટે કામ કરવું જોઈએ. સત્યનો અર્થ એ કે માણસ માણસ વચ્ચે, સમાજ સમાજ વચ્ચે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે સમુચિત સંબંધની સ્થાપના.

૩. 'પ્રેમપંથ પાવકની જ્વાળા'

ઈસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે: પૃથ્વીનો વારસો નમ્ર માણસોને મળશે. નમ્ર એટલે સધન ને સ્વસંતુષ્ટ માણસો નહીં; રખે લોકોને માઠું લાગે એ બીકે સત્ય બોલતાં ને આચરતાં આચકો ખાનારા પગારદાર પાદરીઓ ને પુરોહિતો નહીં. ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં આપણે જોયું કે દરેક ધર્મના અધિકારીઓએ તેમનાં રાષ્ટ્રોની યુદ્ધનીતિને ટેકો આપ્યો હતો. શાંતિવાદીઓને નાસ્તિકો ગણીને હડધૂત કરવામાં આવ્યા હતા; પણ ખરા નમ્ર ને પીડિત તો તેઓ હતા. તેમણે યુદ્ધની સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો, ને તેમ કરતાં લોકોએ જે દુ:ખો દીધાં તે બધાં હસતે મોઢે ઝીલ્યાં. બાઈબલનું પેલું વચન કહે છે કે જગત ગર્વિષ્ઠ ને ઉસ્તાદ લોકોના હાથમાંથી છીનવી લેવામાં આવશે, અને નમ્ર ને પીડિત માણસોને સોંપાશે. એમાં ઈશ્વરે કહ્યું છે: "જે નીચે છે તેને હું ઉપર ચડાવીશ, ને જે ઊંચે છે તેને હેઠો પાડીશ." જગતમાં આજે જરૂર મૂલ્યપરિવર્તનની — નવી આંકણીઓ ને નવા ગજ પેદા કરવાની — છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત એમના મહાકાર્યમાં ગરકાવ હતા તે ઘડીએ પણ એમના અનુયાયીઓ માંહોમાંહે એ ચર્ચા કરતા હતા કે આપણામાં સૌથી મોટો કોણ ગણાશે? ઈસુના વધસ્તંભની કાળી છાયા ક્ષિતિજ

પર પથરાઈ હતી તે વખતે આમનાં મનમાં મોટાઈ અને સત્તાનો વિચાર રમી રહ્યો હતો. માણસે મોટા બનવું હોય તો શૂન્યવત્ બનવું જોઈએ, સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો મૂકવો જોઈએ; અગ્રેસર બનવું હોય તો સેવા ને સ્વાર્પણમાં સહુથી મોખરે રહેવું જોઈએ. આજે સત્તા ને હુંપદના એવા જ વિચારો આપણાં મનને ઘેરી રહ્યા છે. સંસ્કારી સજ્જનને માટે નમ્રતા એ આવશ્યક ગુણ નથી ગણાતો. એ ગુણ સ્ત્રીમાં જ શોભે એમ મનાય છે. નિર્બળને મદદ કરવાનો બળવાનનો ધર્મ એ સંસ્કારી જીવનમાત્રનો પાયો છે. પણ આપણને ઘરમાં ને નિશાળમાં એમ જ શીખવાય છે કે બળવાનને નિર્બળ પાસેથી સેવા લેવાનો અધિકાર છે. આજે આપણો આચાર આ બેહૂદા સિદ્ધાંતને આધારે ચાલી રહ્યો છે. સ્ત્રી અબળા રહી એટલે તેણે પુરુષની દાસી બનવું જોઈએ; પછાત પ્રજાઓએ, એટલે કે શસ્ત્રબળમાં નિર્બળ પ્રજાઓએ, બળવાન પ્રજાઓની ચાકર બનવામાં સંતોષ માનવો જોઈએ; — એ આજની પરિસ્થિતિ છે. પણ ધર્મ તો પોકાર કરીને એથી ઊલટું સત્ય ઉચ્ચારે છે કે બળવાને નિર્બળના ચાકર બનવું જોઈએ. જેને ઈશ્વરે ઘણું આપ્યું છે તેની પાસેથી તે ઘણું માગવાનો છે. આપણે જો પોતાને આગળ વધેલી પ્રજાઓ માનતા હોઈએ તો સેવા ને સ્વાર્પણ એ આપણું બિરદ હોવું જોઈએ.

જગતની આગેવાની પ્રેમ અને સેવા પાસે છે. સ્વામી એટલે જ સેવક. જે બીજાઓને રાજીખુશીથી ને ખરેખરી ઉપયોગી મદદ કરે તે સૌથી મોટો. સંસારનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં અગ્રગામીઓને, પહેલ કરનારાઓને, સુધારકોને હમેશાં દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં છે. તેમને પોતાના કરતાં ઉચ્ચતર એવા કોઈ ધ્યેયની લહે લાગેલી હોય છે; ને તેથી ધ્યેયપ્રાપ્તિ થાય નહીં ત્યાં લગી તેઓ પાછા વળી શકતા નથી. પ્રાકૃત લોકો સુખને જીવનનું મુખ્ય

ધ્યેય માને છે; તેમના વિચારમાં અને ધર્મની દૃષ્ટિમાં કશું જ સામ્ય નથી. ફિલસૂફો સુખને જીવનનું ઉત્તમ ફળ કહે છે ત્યારે પણ તેમના ખ્યાલમાં ભોગવિલાસ કે દેહની તૃપ્તિ નથી હોતાં, પણ આત્માનું સુખ હોય છે. પૂર્ણત્વ કે આત્મસુખની પ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનરૂપે તેઓ કષ્ટસહનને — તપસ્યાને ગણાવે છે. આજે જગત દ્વેષ અને સંશયની બેડીઓમાં જકડાયેલું છે; તેને નવું રૂપ આપવાની શક્તિ પ્રેમ અને આપભોગમાં છે. માણસો જેટલા પ્રમાણમાં મતલબી ને એકલપેટા થવા મથે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ પાંગળા ને અપંગ બની જાય છે. જેટલે અંશે તેમનામાં પ્રેમની ભાવના હોય છે તેટલે અંશે તેઓ અવિકલ અને વિશુદ્ધ બને છે.

પ્રેમ અને સહનશીલતાની એક અખંડ બેલડી છે. તે એક શરીરની બે આંખ જેવાં છે. પ્રેમીઓ સદાકાળ દુ:ખનો સર્વશ્રેષ્ઠ મુકુટ પહેરે છે એવું દૃશ્ય ડાન્ટેને દેખાયેલું. જેનામાં ખરેખરો પ્રેમ છે એવો કોઈ માણસ કષ્ટસહનમાંથી છટકી શકે જ નહીં. જેટલો પ્રેમ વધારે તેટલું વધારે કષ્ટ. પ્રેમ રાખવો એટલે ઓછા દુ:ખી થવું એમ નહીં, પણ ઓછા દુરાચારી થવું. જીવન એ સંઘર્ષોનું એક ચક્ર છે, ઘટમાળ છે. આપણામાંના સારામાં સારા માણસો એકબીજાની સામે ઊભા રહે છે પણ એકબીજાનાં દિલને સમજી શકતા નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી, માતપિતા ને બાળક એકબીજાને વિરોધભાવે જુએ છે. આપણું જગત ઝપાટાભેર બદલાઈ રહ્યું છે; મૂંઝાયેલું છે; આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેઠું છે; તેનાં મૂળિયાં ઊખડી ગયાં છે; આદર્શો ધરમૂળથી પલટાઈ ગયા છે; કાળ અને પ્રણાલિકાએ જેને માન્ય રાખેલી એવી સર્વ વસ્તુઓ પરનો તેનો વિશ્વાસ ડગી ગયો છે. બાળકો માતપિતા પ્રત્યે આદરથી જોતાં નથી; માતપિતામાં સ્નેહ અને સૌમ્યતા હોવાં જોઈએ તેને

બદલે તેઓ અસ્વસ્થ ને ચિન્તાતુર રહે છે. પણ આપણે એકબીજાને નથી સમજતા એટલા માટે શું એકબીજાનો ત્યાગ કરી શકાય? આપણામાં સાચો પ્રેમ હોય તો ન જ કરી શકાય. સંઘર્ષને આપણે બળજબરીથી દૂર કરી શકીએ ખરા? આપણી આંતરિક ઝંખનાઓ ને અતૃપ્ત વાસનાઓને આપણે બળજબરીથી દબાવી શકતા નથી. કેમકે દબાવી દીધેલી અતૃપ્ત વાસના એ સૂતેલો શત્રુ છે. આપણા પ્રતિપક્ષીને આપણે માર મારીને હરાવીએ તો તે ઝાડીમાં સંતાઈ રહેશે, ને બીજીવાર લાગ આવ્યે આપણા પર છાપો મારી આપણને ભોંયભેગા કરશે. સમાધાનથી રીઝેલો ને શાંત પડેલો શત્રુ સારો મિત્ર બને છે; હારેલો હરીફ કટ્ટો દુશ્મન થાય છે. હિંસા અન્યાયને કદાચ દબાવી શકે ખરી, પણ કડવાશને વધારશે. હિંસક પ્રતિકારથી દ્વેષની લાગણી વધે છે. આપણે જો વિરોધને પ્રેમથી ન જીતી શકીએ તો આપણે માટે એક જ રસ્તો રહે છે કે વિરોધને નભાવી લેવો. આપણે કાં તો સાંખી લેવું નહીં તો નાસી છૂટવું રહ્યું. બંને વાતમાં દુઃખ તો છે જ. આપણા હૃદયમાંનાં અનુરાગો ને આકાંક્ષાઓ, એકલતા ને પ્રેમ આપણે બીજાને જણાવી શકતા નથી. બીજાઓ સમજતા નથી. તેઓ અનુરાગને હીન સમજે છે, લાગણીને ક્ષણિક ઊભરો માને છે. આપણામાં જો પ્રેમ હોય તો આપણે નમ્રભાવે એ બધું સહન કરવું રહ્યું. એવી પરિસ્થિતિમાં માણસે મનના વિચાર મનમાં સાચવી રાખવા જોઈએ. આનો અર્થ એ નથી કે તેણે સત્યનિષ્ઠાનો ત્યાગ કરવો. ઊલટું તે મૌન વડે એની રક્ષા કરે છે; એની આસપાસ પોતાની સહનશીલતારૂપી વાડ બાંધે છે. જે પ્રેમ અપાર કષ્ટ સહન કરે છે તે પ્રેમની પારદર્શકતાને પહોંચી વળવાનું સામર્થ્ય વિશ્વની પ્રબળમાં પ્રબળ શક્તિઓમાં પણ નથી હોતું.

ધર્મ આપણને અવગુણ કેડે ગુણ કરવાની, અપકારના

બદલામાં ઉપકાર કરવાની આજ્ઞા કરે છે. ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું છે: "વેરથી વેર કદી શમતું નથી; અવેરથી — પ્રેમથી શમે છે." "હે ભિક્ષુઓ, ચોર અને ખૂનીઓ કરવત વડે તમારાં સાંધા ને પાંસળીઓના ટુકડા કરે તોપણ જો તમે એમના પર ક્રોધ કરશો તો તમે મારી આજ્ઞા પાળી નહીં ગણાય."* હિંદુ ઋષિમુનિઓ ઉપનિષદના સમયથી કહેતા આવ્યા છે કે અસહિષ્ણુ પ્રત્યે પણ સહિષ્ણુ બનો, હિંસક પ્રત્યે પણ વિનયશીલ થાઓ, અને સંસારમાં આસક્તિ ધરાવનારાઓની વચ્ચે રહેવા છતાં સંસારની સર્વ વસ્તુઓથી અલિપ્ત રહો. જીવનના ઉલ્લાસ અને થનગનાટવાળી કર્મરત પ્રજાઓને આવો આદર્શ કદાચ ન રુચે; પણ એ આદર્શમાં ગૂઢ ઘા રૂઝવવાની ને અંગત દુ:ખોને હળવાં કરવાની શક્તિ રહેલી છે. ચારિત્ર્યવાન પુરુષો ને શીલવતી મહિલાઓ સુખચેન તજીને બહિષ્કૃતોના જેવાં દુ:ખ ભોગવતાં હોય, સ્વેચ્છાએ ગરીબાઈ સ્વીકારી રંક માણસોની પેઠે શહેરની શેરીઓમાં ચાલતાં હોય; પ્રેમની સુવાસ ફેલાવતાં હોય; અને છતાં ન એને વિષે વાત કરતાં હોય, ન સાધુતાના ભાનથી ફુલાતાં હોય, ન કોઈને જાણવા દેવાને ઇચ્છતાં હોય — એના કરતાં અધિક ઉન્નત અને ઉદાત્ત વસ્તુ આ દિક્કાળની મર્યાદાવાળા જગતમાં એકે નથી.

૪. ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે

ઈશ્વર સહુનો સ્નેહાળ મિત્ર છે — ગીતા કહે છે તેમ ભૂતમાત્રનો સુહૃદ છે: **सुहृदं सर्वभूतानाम्**. ઈસુએ આત્માનો

---

* "માતા જેમ પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાનું આયુષ્ય ખર્ચીને પણ પાળે છે તે જ રીતે બધાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે અમર્યાદ પ્રેમ રાખો, અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઉપર, નીચે અને ચારે બાજુ અસંબાધ, અવેર અને અસપત્ન મૈત્રીની અમર્યાદ ભાવના વધારવી." — સુત્તનિપાત.

વિજય કરાવ્યો તે બળજબરી ને લોભથી નહીં પણ ધીરજ, પ્રેમ અને કષ્ટસહન વડે. 'પિતાને પુત્ર સિવાય કોઈ જાણતું નથી,' આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે જેનામાં ઊંડો પ્રેમ છે તેને પિતારૂપી ઈશ્વરના સાચા સ્વરૂપનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. સહનશીલ પ્રેમ એ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે. ઈશ્વર એ પોતાના દૈવી હકોનો ઉપયોગ કરનાર ને પોતાના કાયદાનો દોર ચલાવનાર સમ્રાટ નથી, પણ કોમળ, પ્રેમાળ પિતા છે; ને આપણે પાપ કરીએ છીએ ને ઠોકરો ખાઈએ છીએ એટલા જ કારણે તે આપણને ચાહતો મટી જતો નથી. ઈસુએ ધર્મના સારરૂપ જે સત્યને કાજે વધસ્તંભ પર પ્રાણાર્પણ કર્યું તેનું વર્ણન જૉને તેના પત્રમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે: "હે પ્રિયજનો, આપણે એકબીજા પર પ્રેમ રાખીએ, કેમકે પ્રેમ ઈશ્વરનો અંશ છે. પ્રેમ કરનાર દરેક જણ ઈશ્વરનો પુત્ર થાય છે ને ઇશ્વરને જાણે છે. જેનામાં પ્રેમ નથી તે ઇશ્વરને જાણતો નથી. કેમકે ઇશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે." ન્યાય નહીં પણ પ્રેમ — સ્વયંભૂ, ઉદાર, ગણતરી કરવા ન બેસનારો દિલદાર પ્રેમ — એ વિશ્વનું ઊંડામાં ઊંડું સત્ય છે.

પ્રેમ એ ક્ષણિક ભાવના કે ફીકી લાગણી નથી; પણ જેમાં મન, લાગણી, ઇચ્છા એ સર્વનો ઉપયોગ થતો હોય એવી જીવનની એક વૃત્તિ છે — પ્રબળ, ગંભીર, અને ચિરસ્થાયી. પ્રેમના પાત્રને વિષે તેના મનમાં આદર હોય છે; તેનામાં કંઈક હીર ઊંડે ઊંડે પડેલું છે એમ તે માને છે; તેનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ થાય એવા પ્રયાસ કરે છે. આપણે સહુ એક શરીરના જુદાજુદા અવયવો જેવા છીએ; એટલે પડોશીને હાનિ કે મદદ કરીએ તેથી આપણને હાનિ કે મદદ થયા વિના રહેતી નથી. જેને ચાહી ન શકાય એવા માણસો જગતમાં છે કે નહીં એ સવાલ નથી; સવાલ તો એ છે કે માણસો ચાહવા જેવા ન હોય ત્યારે પણ તેમને ચાહવા એ દૈવી સંપત્ છે કે નહીં. જ્યાં જ્યાં પ્રેમ એ જીવનધર્મ બને છે ત્યાં બધે

જીવન એ અવિરત સ્વાર્પણરૂપ બની જાય છે ને બદલાની કશી આશા રાખતું નથી. સ્વાર્પણ સિવાય પ્રેમની હસ્તી જ સંભવતી નથી. બહારથી જોનારને એ સ્વાર્પણમાં સુખ દેખાય ને કદાચ દુઃખ પણ દેખાય. ‘ માંહીં પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોને. ’ જે પ્રેમ આધ્યાત્મિક કોટિનો છે તેને માટે કશો બદલો હોઈ શકે જ નહીં. પ્રેમની સામે પ્રેમ જ કરી શકાય; અથવા, વધારે ચોકસ ભાષામાં કહીએ તો, પ્રેમીના પ્રેમમાં ભાગ લઈ શકાય. પ્રેમ સર્વાંશે નિઃસ્વાર્થ હોય છે; નિઃસ્વાર્થ બન્યા વિના તેનાથી રહેવાતું જ નથી. ગટેએ કહ્યું છે: “ મને તારા પર પ્રેમ હોય તો એ તારે જોવાની વાત નથી. ” આમાં સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થપણાના ગુણ પર ભાર મૂકેલો છે. એ ગુણ સાચા પ્રેમનો એક અંશ છે; તે પ્રેમ ધરાવનારને ઊંચકીને અલૌકિક કોટિએ પહોંચાડે છે. જે માણસ આટલો ઉત્કટ પ્રેમ ધરાવે છે તે પુનિત થઈ જાય છે.

૫. પડોશીપ્રેમ

સર્વ ધર્મો પડોશીપ્રેમ શીખવે છે. એનો અર્થ છે પડોશી અને તેના વ્યક્તિત્વ વિષે સમભાવ અને આદર. પડોશી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો એનો અર્થ એ નથી કે એને આપણા જેવા જ મત ધરાવવાની ફરજ પાડવી. એનો અર્થ તો એ છે કે આપણે આપણી પોતાની દૃષ્ટિ, આપણો માપવાનો ગજ, છોડી એની આંખે જોવું, એના હૃદયથી લાગણી અનુભવવી, ને એના મન વડે સમજવું. એનો અર્થ એવો નથી કે પડોશી તેની મરજી પ્રમાણે વર્તે ત્યારે આપણે મોં મચકોડવું. પડોશીપ્રેમનો અર્થ એ છે કે બીજાઓના મત સમજવા ને ગ્રહણ કરવા જેટલી મનની વિશાળતા કેળવવી. રશિયન લેખક ટરજીનેવે કહ્યું છે: “ મને લાગે છે કે માણસ

પોતાને બીજે નંબરે મૂકે એમાં જીવનનું સારસર્વસ્વ છે." આ વચનમાં એણે પ્રેમનું વિવરણ કર્યું છે. બાઇબલમાં એક જગાએ કહ્યું છે: "માંસાહારથી મારા ભાઈની લાગણી દુખાતી હોય, તો જગત ચાલે છે ત્યાં લગી હું માંસ નહીં ખાઉં, જેથી મારા ભાઈની લાગણી નહીં દુખાય." આપણે જો આહારની બાબતમાં પણ આટલી બધી કાળજી રાખવાની હોય, તો સમાજિક જીવન અને ધર્મની બાબતમાં તો કેટલો વધારે આદર રાખવો જોઈએ! દરેક વ્યક્તિને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ જીવવાનો પવિત્ર હક છે. આપણા આધુનિક જીવનમાં આપણે સહુ એક જ જાતનાં ને એક જ ઢબે વેતરેલાં કપડાં પહેરીએ છીએ; આપણે એક જ સામાજિક કાયદાને માન આપીએ છીએ, ને આપણા વિચારો એક જ પ્રકારની પ્રણાલિકાઓ વડે ઘડાય છે. આપણે સહુ એનાં એ છાપાં વાંચીએ છીએ, એનાં એ સિનેમાનાં ચિત્રો જોઈએ છીએ, ને એક જ પ્રકારની રમતો રમીએ છીએ. આપણે એટલી હાંસીજનક ગુલામીથી એકબીજાની નકલ કરીએ છીએ કે આપણાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ તરફ લક્ષ અપાતું જ નથી. આપણે શિષ્ટાચારરૂપી દેવના પૂજારી બન્યા છીએ.

આજે પણ જગતમાં એવાં સ્ત્રીપુરુષો જોવામાં આવે છે જે માને છે કે સત્ય એમનાં એકલાંનાં જ કબજામાં છે; અને જે માણસ તેમના અભિપ્રાયોમાં સંમત ન થાય તે દયાપાત્ર છે, જાણે તે કોઈ અભાગી ને હલકો જીવ ન હોય. આ વસ્તુ ખેદજનક છે. આ લોકો તિરસ્કૃત પડોશીને વિષે આટલી હદ બહારની ચિંતા કરે છે તેમાં તેમની ગર્વિષ્ઠ નમ્રતા ને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધતાઈ જ પ્રગટ થાય છે. સાચો પ્રેમ તો એમ ઈચ્છે છે કે આપણે આપણાં ભાઈબહેનોનાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની હસ્તીનો સ્વીકાર કરવો, તેમના

સ્વભાવ ઓળખવા, ને તેમને અંતરની શુદ્ધિ ને આત્માની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરવી.

આપણો આત્મા જો જાગૃત હોય તો પ્રેમ અને સેવા માટેની આપણી શક્તિ નિરંતર વધતી રહેશે. આપણે બીજાઓ પ્રત્યે ઉદાર ને પોતા પ્રત્યે કઠોર બનીશું. આત્મપરાયણ સ્વભાવનું લક્ષણ જ એ છે કે પોતા પ્રત્યે કઠોર ને અસહિષ્ણુ અને બીજાઓ પ્રત્યે હેતાળ ને ક્ષમાશીલ બનવું. દુઃખે પીડાતા જીવોને ઉગારવાની ને તેમનું પરિવર્તન કરાવવાની શક્તિ માત્ર આત્મનિષ્ઠ માણસોમાં જ હોય છે. આપણે જ્યારે પાછી નજર કરી આપણા જીવનને નિહાળીએ, જે ક્ષણોએ બીજાઓનાં હૃદય સમજી તેમની સાથે મિત્રતા બાંધવાની તક આપણી સામે પુષ્કળ પડેલી હતી તે ક્ષણો યાદ કરીએ, તો આપણને દુઃખ થયા વિના ન રહે કે જ્યારે આપણને એ તક મળી ત્યારે આપણે તેનો વધારે ઉપયોગ ન કર્યો, આપણે એટલા બધા આંધળા ને હૈયાસૂના બન્યા, ને સહેજ વધારે કુમાશ, સહેજ વધારે મૃદુતા ને કરુણા આપણે ન દાખવી. જે પ્રસંગોએ આપણે હઠીલા ને હૈયાસૂના બન્યા; આપણા પોતાના હકને રખે હાનિ પહોંચે એવી અદેખાઈએ, આપણી પોતાની પ્રતિષ્ઠાના કોઈક ખોટા અભિમાને, રૂઢિગત શિષ્ટાચારની કોઈક બીક અને ભીરુતાએ, આપણાં પોતાનાં કર્તવ્યની કંઈક હીન કલ્પનાએ આપણા હૃદયમાં ઊઠેલા પ્રેમના ઉમળકાને થીજવી નાખ્યો; આપણે મોઢા પર આવેલું સ્મિત દબાવી દીધું, હાથ ખેંચી લીધો, ને ચૂપચાપ મોઢું ફેરવી લીધું — આ પ્રસંગોનાં સ્મરણો ક્યારેક જાગે છે ત્યારે આપણને અતિશય દુઃખ થાય છે. જીવન એ ગુમાવેલી તકોની એક પરંપરા છે ઈશ્વર આપણને તકો આપે છે, પણ એનો લાભ લેવો કે નહીં એ આપણા હાથની વાત છે.

૬. 'કાજી ન બનો'

'અપરાધી' ને 'ગુનેગાર' લોકો આપણી નજરે ચડે છે ત્યારે, પોતાના આદર્શો ને સિદ્ધાંતો ઠરાવીને બેઠેલું આપણું જગત સજ્જનની વાહવાહ કરે છે ને અપરાધીને સજા કરે છે. સમાનતા ને શાણપણના આ સમર્થકો પાસે પાપને પકડવાની એક છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય હોય એવું લાગે છે. તેમની પાસે પાપ અને પુણ્યની મર્યાદાઓ ચોકસ ઠરાવી રાખેલી હોય છે. પ્રાચીન ઋષિઓ ને સ્મૃતિકારોએ પાપપુણ્યમાં કયું મોટું ને કયું નાનું એ નક્કી કરી રાખેલું છે ને તેના ક્રમાંકો પણ ઠરાવી આપ્યા છે. આપણા શિક્ષકોએ આપણને જૂના નિયમો શીખવ્યા છે ને આપણને તે પાળવાની ટેવ પાડી છે. ચિરકાળથી ચાલતા આવેલા આચાર-ધર્મને અને કાયદાને માણસે આંખ મીંચીને પાળવો રહ્યો. ન પાળે તો સ્વતંત્રતા, મિલકત, એટલું જ નહીં પણ જિંદગી સુદ્ધાંનો ભોગ આપીને દંડ ભરવો રહ્યો. આપણે થંભીને વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે નીતિનિયમો એ એક રૂઢિ છે; અને દરેક વસ્તુ — દિક્, કાળ અને કાર્યકારણ સુદ્ધાં — કલ્પના વડે માની લીધેલી એક ચીજ છે. જગત કંઈ જ **જાણતું** નથી; પણ માની લે છે, અમુક વસ્તુ હસ્તીમાં હશે જ એમ કલ્પીને ચાલે છે. પ્રણાલિકા અને રૂઢિએ ભૂતકાળમાં અનેક પ્રથાઓ પર સંમતિની મહોર મારી છે. આપણે વિધવાઓને ચિતા પર ચડાવતા; નરમેધમાં મનુષ્યનાં બલિદાન આપતા; શિરચ્છેદ, ફાંસી ને શરીરયાતના જોઈ રાજી થતા; પરાણે હારાકીરી કરાવતા; અને એ બધાં સમાજમાન્ય વ્યવસ્થાનાં અંગો છે એમ માનતા. આપણું કોઈ પણ આચરણ સમાજના મતને અનુકૂળ હોય ત્યારે આપણને લાગે છે કે આપણે અંગત જવાબદારીમાંથી છૂટ્યા. આજે રાજ્યો યુદ્ધને

નામે પોતાના લાખો નાગરિકોને મૃત્યુના મોંમાં પ્રવેશવા મોકલે છે, ને તેમ કરતાં તેમને અંતરાત્મા જરાયે ડંખતો નથી. જીવન એક અવિરત કર્મકાંડરૂપ બની ગયું છે.

પણ સત્તા ને પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્યનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હણાય છે. આપણે બીજા કોઈના નિર્ણયને છેવટનો ગણીએ ત્યારે આપણા આત્માની સ્વતંત્રતા ગુમાવીએ છીએ. આપણે ઘણાખરા રૂઢિએ પાડી આપેલે ચીલે જ ચાલીએ છીએ; ને માત્ર શરીરનું ચલનવલન કરીને સંતોષ માનીએ છીએ; પણ એવું જીવન મનુષ્યને છાજતું નથી. માનવી સંબંધોમાં સર્વ પ્રગતિ ચીલા તોડનારાઓને હાથે જ થઈ છે. તેઓ પોતાની કલ્પનાને હણવા ને હૃદયના જન્મસિદ્ધ પ્રેમને અતૃપ્ત રાખવા રાજી નથી હોતા. જેમના આત્મા ઘોર નિદ્રામાં પડેલા છે તે લોકો જ શિષ્ટાચારને પૂજી શકે છે, ને તેને જીવતાં હૃદય અને મન કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણે છે. સંતો શિષ્ટાચારનો ભંગ કરનારા હોય છે; જોકે એથી ઊલટું ‘શિષ્ટાચારનો ભંગ કરનારા સહુ સંત હોય છે’ એમ નથી કહી શકાતું. જેમનો આચાર સીધોસટ હોય છે ને ચાલતે આવેલે ચીલે ચાલ્યાં કરે છે તેમને જ જીવનમાં કશી સમસ્યાઓ ઊઠતી નથી. સીધો, એકધારો આચાર સામાજિક સુરક્ષિતતાને માટે આવશ્યક છે ખરો, પણ એથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં મદદ નથી થતી.

આપણે આ વસ્તુ સમજીએ તો રૂઢિને ચીલે ન ચાલનારાઓને વગોવતાં વધારે સાવચેત રહીશું. એમનાથી એ અપરાધ સંજોગવશાત્ થયો હોય; અથવા તે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાનું પરિણામ હોય. પોતાના આત્માના ભાંગીને ચૂરા થવાથી નિશાળે ભણતાં જ મૃત્યુ પામનાર જુવાન, અને પોતાના

કૃત્રિમ સ્નેહ વડે કોઈ જુવાનના કુમળા હૃદયને ચિનગારી લગાડનાર ભભકદાર આગિયા જેવી યુવતીઓ — એમનામાં દૈવી અંશ નથી એમ આપણે શા પરથી જાણી શકીએ ? આ જગતમાં એવી કોઈ ચીજ નથી જે સર્વાંશે દૈવી કે નરાતાળ આસુરી હોય.* આપણા સહુમાં, નાનામાં તેમજ મોટામાં, અલ્પ જીવોમાં તેમજ મહાપુરુષોમાં, સૌંદર્યની ભાવના, સત્યની જિજ્ઞાસા, પ્રેમ વિસ્તારવાની અનંત ઝંખના હોય છે; તે આપણને દેવાંશી બનાવે છે. ભૂલો અને નિર્બળતાઓમાં પણ એક પ્રકારની અનોખી હૃદયસ્પર્શી સુંદરતા હોય છે. માણસો અસાધારણ સંજોગોમાં આવી પડે છે. જે જગતમાં રૂઢિનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે, ને જ્યાં સાદાઈ અને સ્વાભાવિકતા કાયદાને નામે ઓળખાતાં જૂઠાણાંના ઢગલા નીચે કચડાઈ જાય છે, ત્યાં આવા માણસો, જૂઠાણાંના વમળમાં સપડાઈ, વિવશ બની, ગુના કરે છે. આપણે એટલું જોઈ શકતા નથી કે વ્યવસ્થા તો સમાજની બગડેલી છે; અને આપણે જો ગુના અને ગુનેગારની જડ કાઢી નાખવી હોય તો પરિવર્તન સમાજનું કરવું જોઈએ. વળી મનુષ્યજીવનમાં યદૃચ્છા મોટો ભાગ ભજવે છે, અને અભાગિયાઓ ઉપર જ જુલમ થવા પામે છે. તેઓ દુઃખ ભોગવે છે ને વેદનાથી ચીસ પાડે છે; અને એમને સજા કરીને આપણે એમને અગાઉના કરતાં પણ ઊંડા ઘા કરીએ છીએ.

"વેર મારે લેવાનું છે; હું વેર વાળ્યા વિના નહીં રહું;" એમ કહેવાનો અધિકાર એકલા ઈશ્વરને છે. મનુષ્યોએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ પોતે પાપી છે, અને તેમની પાસે તો એક જ ધર્મ્ય ઉપાય છે: પ્રેમ અને કરુણાનો. જગતમાં કોઈ દુરાત્મા

---

* दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दोषं न निर्गुणम् ।

માનવીઓ નથી, માત્ર અભાગી જીવો જ છે; અને આપણો ધર્મ તો એ જ છે કે એકબીજાને સમજવા ને એકબીજાને વિષે પ્રેમભાવ રાખવો.

૭. સર્જનાત્મક કલા અને સહૃદયતા

કલાનું કામ મનુષ્યના હૃદયમાં આ કરુણાની ભાવનાનો સંચાર કરી તેને ભીંજવવાનું છે. દેવ કે દાનવની મૂર્તિઓ નહીં પણ માનવીની પ્રતિમાઓ ઘડવી એ તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. કલાકાર જો માનવી આત્માની ગૂઢ સ્ફુરણાઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરે, અને તેનાં સ્વપ્નો ને આકાંક્ષાઓનો ઇતિહાસ આલેખે તો જ એ કર્તવ્ય તેનાથી પાર પડી શકે. આત્મૌપમ્યની ઊંડી ભાવના વિના સાચી સહૃદયતા શક્ય જ નથી. એવું આત્મૌપમ્ય મહાન કલાકારમાં હોય છે. ઇતર વ્યક્તિના ઇતિહાસમાંથી જાતે પસાર થવાનો, ને કલ્પનામાં તેનો અનુભવ કરવાનો, પ્રયત્ન તે કરે છે. તે જ્યારે જીવનનું હાર્દ પકડી શકે છે ત્યારે પેલા આત્માનાં મંથનો અને વેદનાઓનો ચિતાર આપી શકે છે. તે જીવ પ્રલોભનને કાંઠે ઊભો ઊભો કેવો થથરે છે, અને ભયથી સિયાંવિયાં થઈ જઈ હા કે ના કહી શકતો નથી, તેનાં શબ્દચિત્રો આ કલાકાર રચી શકે છે. તે પોતાનાં પાત્રોને તેમના નૈસર્ગિક તાલમાં ઊગવા, ખીલવા ને કરમાવા દે છે. તે માનવ-જીવનની વિશાળતા ને વિવિધતાનું દર્શન કરાવે છે. એવા કલાકારના હાથમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિશ્વની એક નાની સરખી આવૃત્તિ બની જાય છે, ને જે સ્થિતિ વિશ્વમાં પ્રવર્તે છે તેનું જ પ્રતિબિંબ નાના પાયા પર એ વ્યકિતમાં પડે છે; અને છતાં તેનું વિશિષ્ટ વ્યકિતત્વ તો કાયમ જ રહે છે. તે પોતાના જ નાક વાટે શ્વાસ લે છે, પોતાના જ હોઠ વડે હસે છે, પોતાનાં જ આંસુ વડે રડે છે. મનુજહૃદયરૂપી કુરુક્ષેત્ર પર જે શકિતઓ ઘમસાણ મચાવી રહી છે તે શકિતઓને

આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આત્માઓ જાણે ઘાણીમાં પિલાતા હોય એમ દેખાય છે; અને આપણને તેમના પ્રત્યે સમભાવ ઊપજ્યા વિના રહેતો નથી. મહાકવિ ભવભૂતિ કહે છે કે કવિ હાસ્ય, દયા, કરુણા, ક્રોધ, પ્રેમ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓની વાત કરે છે ખરો, પણ એ બધાં એક જ કરુણ રસનાં — કારુણ્યનાં, સહનશીલ પ્રેમનાં — વિવિધ રૂપો છે.*

શીલવાન જીવોને ઘસાઈ ઘસાઈને ક્ષીણ થઈ જતા ને પુણ્યશાળી આત્માઓને ઘોર વ્યથા ભોગવતા જોઈને હૃદયમાં દુ:ખનું જે ઊંડું સંવેદન થાય છે તેમાંથી જ સર્વ કરુણાંત કલાકૃતિઓ ઉદ્ભવે છે. દુ:ખનું આવું સંવેદન આપણને વસ્તુઓના હાર્દની સમીપ અને જગતની તુચ્છ ચીજોથી દૂર લઈ જાય છે. મનુષ્ય કેટલો મહાન છે, ને તે કેટકેટલું દુ:ખ પોતાના હૃદયમાં સંઘરી રાખીને વેઠી શકે છે, તેનું આપણને એ કલાકૃતિઓ દ્વારા દર્શન થાય છે. બાળકો ને છીછરા માણસો જેટલા રસથી પ્રહસનો વાંચે છે તેટલો જ રસ ગંભીર વૃત્તિવાળા માણસો દયા ને ભય ઉપજાવનારાં નાટકો વાંચીને મેળવે છે. શેક્સપિયરનો હૅમલેટ આપણને જેટલો આકર્ષી શકે છે તેટલો તેનો વિદૂષક ફૉલસ્ટાફ આકર્ષી શકતો નથી; જોકે બોલકા તો બંને સરખા છે. ગૃહસંસારને લગતાં કરુણાન્ત નાટકોમાં શેક્સપિયર જીવનની સામે અરીસો ધરે છે; અને તેમ કરીને એ નાટકોનાં દુ:ખી પાત્રોને વિષે આપણાં હૃદયમાં સમભાવ ઉપજાવે છે. હૅમલેટની બેચેની ને મનોવ્યથા

---

* एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान्।
आवर्तबुद्बुदतरंगमयान् विकारा-
नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम्॥

અનપેક્ષિત નથી. ક્લૉડિયસ અને ગરટ્રૂડ જારકર્મ કરે છે, હૅમલેટ-ના પિતાનું ખૂન કરે છે, સિંહાસન પર ચડી બેસે છે, ને હૅમલેટનો વારસો છીનવી લે છે. માતાનો અપરાધ હૅમલેટના મનને કોરી ખાય છે. તે ઑફેલિયા તરફ વળે છે, તેને વિધિનિર્મિત વ્યભિચારિણી કહીને હડધૂત કરે છે; જોકે વસ્તુતઃ એમ કરવાને કારણ કશું જ નથી. તે માતાને સાધ્વીઓના મઠમાં જઈને રહેવાનું કહે છે, તેને પાગલ બનાવી મૂકે છે, ને તેનું મૃત્યુ નિપજાવે છે. પછી હૅમલેટની ઈચ્છાશક્તિ ખતમ થઈ જાય છે. તે તર્કશુદ્ધ દલીલ કરી શકતો નથી, ને તેના મગજમાં વિચારોનું વાવાઝોડું મચી રહે છે. તે જીવન તરફ જુએ છે, મૃત્યુ સામે નજર નાખે છે, અને વમળમાં પડે છે કે આ બેમાંથી વધારે બૂરું કયું? “જીવવું કે ન જીવવું?” બીજા એક નાટકનો નાયક મૅકબેથ લોહીની નદી વહેવડાવે છે, અને અંતે જીવન પર એવી ટીકા કરે છે કે એ એક નકામી કહાણી છે, ને તેમાં ગાજવીજ ને તોફાન ઘણાં છે પણ અર્થ કશો નથી. ત્રીજા એક નાટકનો નાયક ઑથેલો પત્નીનો જીવ લે છે, પોતે આપઘાત કરે છે, ને સર્વત્ર દુઃખ ફેલાવે છે—ને એ બધું એટલા જ પરથી કે એક અદેખો દુષ્ટ કુટિલતાથી એનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે છે ને એના કાન ભંભેરે છે. માણસો મનમાં ઊઠતી અમુક વૃત્તિઓથી ઝલાઈ જાય છે; એ વૃત્તિઓ તેમની ગતિને રૂંધે છે, પ્રતિકાર અને વિચાર કરવાની તેમની શક્તિને જડ બનાવી દે છે; અને પછી માણસો પોતાના આત્મા પર છવાયેલા ઘોર અંધકારની સામે લડવા ઈચ્છે છે; — એ સ્થિતિનો વિચાર કરો. આકાશમાં ફરતા તારા પણ જાણે એ માણસોની સામે યુદ્ધે ચડેલા દેખાય છે. કોઈ ગૂઢ સમર્થ શકિત તેમને વિનાશને પંથે હાંકી રહી હોય એવું ભાસે છે. એ દશ્યો આપણને ભયંકર લાગે છે; ને છતાં આપણે તેમને ભવ્ય ગણીએ

છીએ. મેકબેથ, હેમલેટ અને ઑથેલો આપણાં મન પર છાપ પાડે છે તે તેઓ આપણાથી ભિન્ન કોટિના છે એટલા માટે નહીં, પણ આપણી સમાન કોટિના છે એટલા માટે. એમનું આચરણ ને એમના સંજોગો બેની વચ્ચે પૂરેપૂરો મેળ છે. ગાલ્સવર્ધીની નવલકથા 'ફોરસાઈટ સાગા' લો. નાયક નાયિકાના જે ઘર્ષણ પર એ આખી વાર્તા રચાયેલી છે તે ઘર્ષણમાં મનુષ્યોની નસીબ સામેની લડત અતિ તીવ્ર રૂપમાં દેખાઈ આવે છે. દંપતીમાંથી એકમાં જાતીય આકર્ષણનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય ત્યાં બીજા સાથીમાં અણગમાનો ઊભરો કુદરત જ પેદા કરે છે; ને એ ઊભરાને રોકવો અશક્ય હોય છે. એ પાત્રો જાણે વિધિનિર્મિત શોક અને હર્ષની ઘટમાળમાં સપડાયેલાં હોય એવાં લાગે છે. જેમનામાં કલ્પના અને સાચી સહૃદયતાનો અભાવ છે તેઓ જ તીરે ઊભા ઊભા, તમાશગીર બનીને, એમને વગોવે છે. જીવનમાં કેટલી એકરૂપતા છે તે જોઈને આપણે છક થઈ જઈએ છીએ. જીવનના આવિષ્કારો — તેનાં પ્રગટ રૂપો — અગણિત છતાં તે બધાંમાં ઓતપ્રોત તેનું મૂળ રૂપ તો એક જ છે. એ બધા પર ગાઢ અંધકાર છવાયેલો છે. માટે આપણે કોઈના કાજી ન બનીએ. જગતમાં એવો કોઈ દોષ નથી જે કદાચ આપણે પોતાને હાથે પણ થવા ન પામ્યા હોત. બૂરામાં બૂરા ગુનેગારો જે અપરાધ કરે છે તે આપણા સહુમાં રહેલી નબળાઈઓનાં જ, અતિ તીવ્ર એવાં, પ્રગટ રૂપ છે. આપણે એટલું યાદ રાખવું ઘટે છે કે આપણને બીજા મનુષ્ય જીવોનાં જીવન અને પરિસ્થિતિ વિષે કશું ચોકસ જ્ઞાન હોતું નથી. બીજા માણસના હૃદયનાં ઊંડામાં ઊંડાં રહસ્યો આપણી આગળ ખૂલે નહીં ત્યાં લગી આપણે તેને પૂરેપૂરો જાણી શકતા નથી; અને સંભવ છે કે એ રહસ્યો જીવનભર ગુપ્ત જ રહી જાય. જેમ આપણે શરીરને ઉઘાડાં કરી શકીએ છીએ તેમ

જો આત્માને ઉઘાડા કરીને જોઈ શકતા હોઈએ, તો આપણે ઓછા કઠોર બનીએ. સૉક્રેટિસે કહ્યું છે કે દુષ્કર્મમાત્ર મનુષ્યથી અનિચ્છાએ થઈ જાય છે. એ કથન એક અર્થમાં સાચું છે. આપણને દરેકને સત્કર્મ કરવાની ઇચ્છા તો હોય છે; અને છતાં જો આપણે દુષ્કર્મ કરતા હોઈએ, તો તેનું કારણ એ છે કે આપણે એમાંથી લાભ મેળવવાની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. દુષ્કર્મનું કારણ ખોટી ગણતરી હોય છે.

પશ્ચિમમાં આજે અચેતનવાદ (Behaviourism)* રૂઢ થતો જાય છે. એ વાદ માને છે કે બહાર ઊભેલો નિરીક્ષક મનુષ્યના અંતરના વ્યાપારો પૂરેપૂરા જોઈ ને સમજી શકે છે. આ વિચારમાં વ્યક્તિગત અનુભવ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરેલું છે; એ અનુભવ તો વસ્તુતઃ આત્માનું ક્ષેત્ર છે. આપણા પોતાના જ અંતરને આપણે કેટલું ઓછું જાણીએ છીએ ! આપણે ગમે તેટલા સાચાબોલા હોઈએ તોપણ આપણા મનની ખરેખરી સ્થિતિ બીજાઓને સમજાવી શકીએ છીએ ખરા ? આપણા પોતાના સ્વભાવની નબળાઈઓને કુદરતે દયાભાવે આપણાથી ગુપ્ત રાખી છે; અને છતાં આપણે ખોટા ગર્વ ને ઘમંડરૂપી બખ્તર ચડાવીને બીજાઓનો ન્યાય તોળવા બેસી જઈએ છીએ.

---

* આ વાદનો પ્રણેતા અધ્યાપક વૉટસન છે. એ વાદ માને છે કે મનુષ્યને આત્મા કે ચેતના બેમાંથી એકે વસ્તુ નથી; બંને જોડી કાઢેલી કલ્પનાઓ છે. મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિ જેવી પણ કંઈ વસ્તુ ખરેખર નથી. મનુષ્ય એ ઇન્દ્રિયોવાળું યંત્ર છે. જેમ દરેક યંત્ર અમુક રીતે ફરે છે, તેમ મનુષ્ય ઉપર બહારથી અમુક ક્રિયા થાય એટલે તે સામી અમુક જ પ્રતિક્રિયા કરે છે. મનુષ્યને નથી મન ને નથી વિચાર; માત્ર વર્તન (Behaviour) છે. તે ઉપરથી અંગ્રેજીમાં એને માટે શબ્દ રાખ્યો છે Behaviourism. એ મનુષ્યમાં ચેતનની હસ્તીનો જ ઇનકાર કરે છે, એ પરથી ગુજરાતીમાં 'અચેતનવાદ' શબ્દ યોજ્યો છે. — **અનુવાદક**

વળી માણસોની નિર્બળતાઓ માટે પણ આપણે કંઈક આભાર માનવાપણું નથી ? આપણી આસપાસ સંપૂર્ણતા જ ભરેલી હોય, ને આપણને જ્યાં જઈએ ત્યાં સંતો ને શૂરવીરોનો જ ભેટો થતો હોય, તો આપણે હતાશ થઈને બેસી જ જઈએ. જગતના મહાપુરુષોમાં પણ આપણા જેવી નિર્બળતાઓ હતી, એમને પ્રલોભનો થતાં, શંકાઓ ઊપજતી, ને તિમિરો તેમને ઘેરી વળતાં, એમ જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને પુરુષાર્થ કરવાનું શૂર ચડે છે. એમની ભૂલો ને એમનાં દુઃખો આપણને દિલાસો આપે છે. તેઓ જ્યાં નિષ્ફળ નીવડ્યા ત્યાં નિષ્ફળ નીવડવામાં આપણને નામોશી નથી. માણસ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરતાં કરતાં પોતાનો વિકાસ સાધી, અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતા તરફ આગળ વધે છે. આપણામાંના બૂરામાં બૂરા માણસ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષોના જેવા જ માટીના માનવી છે. મહાપુરુષો અને પ્રાકૃત જીવોની વચ્ચે સાચું સગપણ હોય છે; અને એને લીધે જ માનવજીવનનાં ગૌરવ અને મૂલ્યમાં વધારો થાય છે.

કષ્ટસહન એ સજા નથી, પણ બંધુભાવે આપેલી મૂલ્યવાન ભેટ છે. સર્વ પ્રકારના સર્જનાત્મક પ્રયત્નનું તે સદાનું સોબતી છે. કષ્ટ સહેવાની અશક્તિ એ મનની નિર્બળતા છે. આપણે દુઃખ માગી લેવાની જરૂર નથી; કુંતામાતાની પેઠે **आपदः सन्तु नः शश्वत्** એવી પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી; પણ દુઃખ આવી પડે ત્યારે તેને ઝીલી લેવાની શક્તિ એ આત્મબળનો પુરાવો છે. ધર્મોએ ઉપવાસ વ્રત આદિ તપસ્યાઓ અમસ્તી નથી બતાવી. ધર્મ આપણને શાશ્વત વસ્તુઓને ખાતર ઇહલોકની સારી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે; કેમકે તે માને છે કે સ્વેચ્છાએ અને ઇરાદાપૂર્વક કરેલાં આપભોગ ને બલિદાન વડે અન્યાયનું નિવારણ

કરાવી શકાય છે ને સત્યની સ્થાપના થઈ શકે છે. તે માની લે છે કે દુઃખ, તપ, કષ્ટ, જે કહો તે, અનિવાર્ય વસ્તુ છે; તેને ટાળવાનો ઉપાય જ નથી; અને ધીર પુરુષે પેલી છેવટની નામર્દાઈ — મરણભય — ને પણ ફગાવી દેવી જોઈએ.

દુઃખ હમેશાં આપત્તિરૂપ નથી હોતું. તે ઘણીવાર આપણને આત્માનો વિકાસ સાધવામાં મદદ કરે છે. દુઃખનાં ઊંડાણમાં આપણને પ્રકાશ લાધે છે. નિર્બળતા ને સંશયની ક્ષણો અનુભવતાં આપણે તે વાટે સુધરતા જઈએ છીએ. આપણે જીવનની અંધારી ને વિષમ ક્ષણોમાંથી પસાર ન થતા હોઈએ તો સાવ સંભવિત છે કે આપણે કઠોર બની જઈએ અને ગર્વ ને ઘમંડના ભોગ થઈ પડીએ. આપણને જ્યારે નસીબના ફટકા પડે છે ત્યારે આપણે મૂગે મોઢે ને નમ્રતાપૂર્વક પરમાત્મા આગળ માથાં નમાવતાં શીખીએ છીએ. વિપત્તિમાં જ હરિનું સ્મરણ થાય છે. આ કલ્પના એકલા હિંદુઓમાં જ છે એવું નથી. બાઈબલમાં પણ એક જગાએ કહ્યું છે: "તારે માથે જે કંઈ વીતે તે તું સહન કરી લેજે; અને તારે માથે જ્યારે ઘોર વિપત્તિ પડે ત્યારે તું સહનશીલ બનજે. કેમકે સુવર્ણની પરીક્ષા અગ્નિમાં થાય છે, અને સત્પુરુષોની તાવણી દુઃખરૂપી ભઠ્ઠીમાં થાય છે." જેમણે દુઃખો ભોગવ્યાં હોય એવાં પાત્રો આપણને જ્યારે જોવા મળે છે, દેહદંડ કરતાંયે ભીષણ એવી મનોવ્યથાઓ જેમણે ભોગવી હોય એવા માણસો મળે છે, ત્યારે તેમને વિષે આપણાં મનમાં જે કરુણા ઊપજે છે તેની સાથે પૂજ્યભાવનો પણ કંઈક અંશ હોય છે — એટલા માટે કે તેઓ કોઈક રીતે સત્યના હાર્દની સમીપ પહોંચેલા હોય છે. જેમણે મુસીબતો ને નિરાશાઓની જોડે ટક્કર ઝીલી હશે તે માણસો જ આપણને વધારેમાં વધારે સહાયતા કરી શકશે ને આપણા આદરને પાત્ર બની શકશે. જેમનાં હૃદયે દુઃખનો એકે આઘાત નથી

અનુભવ્યો, જેમનાં જીવને એકે જબરદસ્ત ફટકો નથી ખાધો તેવા માણસો આપણને ઉપયોગી કે આદરપાત્ર નહીં બને. આ બધાનો અર્થ એવો નથી કે માણસે દુઃખ ભોગવવાને ખાતર ભોગવવું. દુઃખમાત્ર દૂર કરવાનો, ટાળી શકાય એવું કષ્ટ ટાળવાનો, માણસનો ધર્મ છે. જરૂર પડે તો તેણે જાતે દુઃખ વેઠીને પણ જગતનાં દુષ્કર્મોનું, તેનાં અસત્યો ને દુઃખોનું, નિવારણ કરવા મથવું જોઈએ.

૮. બળવાખોર આત્મા

જે સમાજમાં ન્યાયાધીશો અને પાપીઓ પરિવર્તન પામીને ઉચ્ચતર શ્રેણીના મનુષ્યો બન્યા હોય, એકબીજાને ક્ષમા કરનાર ભાઈઓ બન્યા હોય, અને એ રીતે અસત્ય, અનાચાર ને અપરાધમાંથી મુક્ત થયા હોય — એવો સમાજ જો આપણે સ્થાપવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે પ્રેમભાવે વર્તવું જોઈએ. આજે આસ્થાવાનોનો ધર્મ એ છે કે તેમણે જૂની ને ઘસાઈ ગયેલી રૂઢિઓની સામે મોરચો માંડવો, ને એમ કરતાં જે દુઃખ આવી પડે તે પ્રસન્નતાથી ઝીલવું. જેમનામાં આત્માની શુષ્ક પામરતા નથી તેઓ જ બીજાઓના અપરાધનો બોજો પોતે ઉપાડવા તૈયાર થાય છે. રાષ્ટ્રની શરમ પોતાને માથે ઉઠાવે તે સાચો નેતા. ઉદારચરિત પુરુષો કષ્ટસહનનો માર્ગ સ્વેચ્છાએ પસંદ કરે છે. શ્રદ્ધાવાન જીવ, શરીરે દુર્બળ હોય છતાં, તેને જીવનની મુશ્કેલીઓ જોડે બાથ ભીડવામાં ને તેને વટાવી જવામાં અનેરો આનંદ આવે છે.

જીવનની ગૂઢતા એ એક સર્જનાત્મક બલિદાન છે. ઈસુના બલિદાનમાં મુખ્ય કલ્પના એ હતી કે જે માણસ આપણે વિષે સાચો પ્રેમ ધરાવે છે તેને આપણે માટે કષ્ટ સહેવાં પડશે, મોતની ભેટ સુદ્ધાં કરવી પડશે. સર્વ જીવતા ધર્મોનું એ કેન્દ્રવર્તી સત્ય છે.

કષ્ટસહન અને મૃત્યુ વાટે પાપ અને દુરાચાર પર વિજય મેળવ્યાનાં દૃષ્ટાંતો આપણને માત્ર ગેથસીમેઇનના બાગમાં*, ગૌતમ બુદ્ધના મહેલમાં, સૉક્રેટિસે જ્યાં ઝેર પીધું તે કેદખાનાની કોટડી-માં જ નથી મળતાં; બીજાં ઘણાં અજ્ઞાત સ્થળોએ પણ મળે છે. જે દુઃખ અને કષ્ટ સહે તે જ સાચો પ્રેમી છે, તે જ સાચો દેવાંશી છે. સંસારના પ્રિયમાં પ્રિય સંબંધોનો જેમણે ત્યાગ કર્યો તે બુદ્ધને, તથા જેમણે કષ્ટ વેઠ્યાં ને પ્રાણાર્પણ કર્યું તે ઈસુને માણસોએ દેવ માન્યા એ સ્વાભાવિક હતું; કેમકે તેમણે પ્રેમરૂપી જીવતા દેવનું શાશ્વત રૂપ કેવું હોય તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું. જેઓ કષ્ટ વેઠે છે તેમને ધન્ય છે, એમ સર્વ ધર્મો પોકારીને કહે છે. કષ્ટસહન — તપસ્યા — એ આધ્યાત્મિક જીવનનો સાર છે, સાક્ષાત્ સત્યનું સ્વરૂપ છે, આપણને સહુને એક કરનારું રુધિર છે. ઈસુનો વધસ્તંભ એમ બતાવે છે કે પાપ અને દુરાચાર, તેમની ભારેમાં ભારે જીતની ઘડીએ, ધીરજવાન પ્રેમ અને કષ્ટસહનની શક્તિને હાથે સખત અને છેવટની હાર ખાય છે. જેઓ ઈસુના દૃષ્ટાંતને અનુસરે છે તેમણે સુખ કરતાં પ્રેમને, મોજશોખ કરતાં તપને પ્રિયતર માનવાં જોઈએ; ઈશ્વર હૃદયમાં પ્રેમની જ્યોત પ્રગટાવે એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. પ્રેમ એટલે ઉદારતા ને કરુણા.

ધર્મ કહે છે કે સમાજની પાયાથી માંડીને નવરચના કરવી હોય તો તે માટેની શક્તિ ઈશ્વર સાથેના અનુસંધાનમાંથી મળે છે. આત્મૌપમ્ય અને સેવાભાવ આત્મામાંથી જ પ્રગટે છે. ઈશ્વરની પૂજામાંથી જ માનવસેવાની ભાવના ઉદ્ભવે છે; પણ માનવસેવા એ ઈશ્વરપૂજાની અવેજીમાં ચાલી નથી શકતી.

---

* એમાં ઈસુને વધસ્તંભ પર ચડાવેલા.

એક અર્થમાં આપણે કહી શકીએ કે ઈશ્વર જ જગતને ચલાવે છે; તે વિશ્વનો પ્રાણ છે; અને જે માયામાંથી તેણે પોતે મુક્ત થવાનું છે ને આપણને મુક્ત કરવાના છે તે માયા દ્વારા તે પોતાનું કામ ચલાવે છે. આપણા પ્રત્યેકના હૃદયમાં બેઠેલો એ અંતર્યામી પોતે કષ્ટ અને યાતના સહન કરે છે. એ કષ્ટ અને યાતનાનો અંત ક્યારે આવશે ? અવિદ્યાના બંધનમાં પુરાયેલો આત્મા મુક્તિ પામશે, એકેએક મનુષ્યના જીવાત્માને પોતે પરમાત્માનો અંશ છે એવું જ્ઞાન થશે, ઈશ્વર ભૂતમાત્રના અધિપતિ, રાજા, ને સર્વસમર્થ રૂપે પૂજાતો થશે, અને એકાકી ને મર્યાદિત ગણાતો ઈશ્વર સર્વવ્યાપી ઈશ્વર તરીકે સ્વીકારાશે ત્યારે.

તે દરમ્યાન, આ દુનિયાના માલિક તે દુઃખો ભોગવનારા બળવાખોરો, બળિયા સાથે બાથ ભીડનારા નિઃશસ્ત્રો, વ્યવહારનીતિ કરતાં સત્યને, દેશ કરતાં જગતને, પશુબળ કરતાં પ્રેમને — અવેરને — અહિંસાને અધિક ગણનારા નમ્ર સત્યાગ્રહીઓ છે. દીનદરિદ્રો માટે, અને પેટપૂર અનાજ સારુ પોતાનું પુરુષત્વ કે સ્ત્રીત્વ વેચનાર ગુલામો માટે, યુવાનોનાં મનમાં જે કરુણા ને અનુકંપા હોય છે; જેઓ કશી મહેનત નથી કરતા ને છતાં એમને ત્યાં ધનની છોળ ઊડે છે ને તેને તેઓ મરજી ફાવે તેમ વેડફે છે તેવાઓ પ્રત્યે એ યુવાનોનાં મનમાં જે પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઊઠે છે; એ દૈવી ગુણો છે. જે બળવાખોરો આજના કરતાં અધિક સંસ્કારી કલા, વિશુદ્ધતર જીવન, અને શુદ્ધતર લોહીવાળી પ્રજા પેદા કરવા માટે, દંભનું પોગળ ફોડવા માટે, અસમાનતાઓને ઉથલાવી પાડવા માટે, અસત્યને સ્થાને સત્યની સ્થાપના કરવા માટે, સંગ્રામ ખેડી રહ્યા છે તેમને આપણે ઉત્સાહ આપવો ઘટે છે. સર્વ ધર્મો અનેક વાણીઓમાં છતાં એકે અવાજે કહે છે કે આપણને ઈશ્વરે

આ જગતમાં મોજથી સહેલ કરવા નથી મોકલ્યા; તેમજ જ્યાં હમેશાં સહૃદયતા ને મિત્રતાથી એકબીજાના હાથમાં હાથ મિલાવી ચાલી શકાય એવી સુખદ યાત્રા કરવા પણ નથી મોકલ્યા; પણ ભીષણ રણક્ષેત્ર પર મોકલ્યા છે; ને ત્યાં આપણે અબુદ્ધિ ને સ્વાર્થનાં બળોની સામે યુદ્ધમાં ઊતરવાનું છે. એટલે આપણે કૂચ કરતા સૈનિકો, સાચના સિપાઈઓ, પ્રેમરૂપી શસ્ત્ર વડે લડતા સુભટો બનીએ; વિશ્વને ઉપરતળે કરીએ; ને પૃથ્વી પર ઈશ્વરનું રાજ્ય સ્થપાય ત્યારે જ વિરમીને વિશ્રાંતિ લઈએ.

सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति।

સંતો પોતાના તપ વડે પૃથ્વીને ટકાવી રાખે છે.

— મહાભારત

મુદ્રક : આર. આર. બખલે, મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪

પ્રકાશક : એમ. કે. વોરા, વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ, લિમિટેડ,
કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

કિંમત દસ આના